

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

**Θρησκευτική ζωή στην περιοχή της Μάνης κατά τη Βυζαντινή
και Μεταβυζαντινή περίοδο.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του
Νικολάου Λυμπερόπουλου
Πτυχιούχου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Παντείου
2017

Επιβλέπων Καθηγητής: Γεώργιος Κούζας, Εντεταλμένος Διδάσκων ΕΚΠΑ

Συνεπιβλέπον/οντες : Δημήτριος Βαχαβιώλος, διδάκτωρ Ιστορίας

Σοφία Καπετανάκη, Επίκουρος καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Μυστράς, Οκτώβριος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3-4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5-15
Ερωτήματα.....	5
Μέθοδος έρευνας.....	6-7
Ιστορικός και γεωγραφικός προσδιορισμός της Μάνης.....	8-15
1.)ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η έννοια της θρησκευτικότητας.....	16-19
2.)ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Οι Έλληνες του Πορφυρογέννητου.....	20-25
Μανιάτες και Σλάβοι.....	23-25
3.)ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Εορταί και Πανηγύρεις στο Βυζάντιο.....	26-29
4.)ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η λατρεία στη Μάνη.....	30-47
Νεκρικά έθιμα στο Βυζάντιο.....	33-40
Ιερείς στη Μάνη κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο.....	41-45
Εορταστική παράδοση στη Μάνη.....	46-47
5.) ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Βυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη στη Μάνη.....	48-59
Βυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη στη Μάνη.....	48-51
Βυζαντινές τοιχογραφίες στη Μάνη.....	51-54
Μάνη και Μυστράς.....	55-56
Βυζαντινές επιγραφές στη Μάνη.....	56-59
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	60-63
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	64-68
Ελληνική και Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία.....	64-67
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	68

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία έχει ως κύριο θέμα την θρησκευτικότητα στην περιοχή της Μάνης, κυρίως κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο. Η έρευνα και η μελέτη πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Βυζαντινός Κόσμος: Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό» του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου σε συνεργασία με το Ινστιτούτο έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού. Ο λόγος που επέλεξα το θέμα αυτό σχετίζεται με την ιδιαίτερη εκτίμηση και τον θαυμασμό που θρέφω για την Μάνη καθώς και για τον λαό της. Δεν είναι δυνατόν να μην μείνει κανείς γοητευμένος από την πλούσια ιστορία και τον πολυποικίλο πολιτισμό τον οποίο διαθέτει. Η Μάνη είναι ένα μουσείο και η παρακαταθήκη που μας έχει αφήσει θα πρέπει να κληροδοτηθεί σωστά και στις επόμενες γενεές. Σημαντικό λοιπόν είναι να έχουμε γνώση του τι θα παραδώσουμε, έτσι ώστε ο πλούτος αυτός να παραμείνει αναλλοίωτος μέσα στον χρόνο.

Η βασική εστίαση υπήρξε σε μία περίοδο για τη Μάνη η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «σκοτεινή» για την περιοχή. Αναφέρω τον προσδιορισμό «σκοτεινή» διότι δεν υπάρχουν αρκετές και σημαντικές πηγές για την Βυζαντινή Μάνη πέρα των αρχαιολογικών ευρημάτων. Εκτός αυτού, το Βυζάντιο είναι μία παρεξηγημένη ιστορική περίοδος και μέσα από τέτοιες έρευνες μπορεί να αναλύεται διεξοδικότερα. Επομένως ήταν μία πρόκληση η ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα και έπρεπε να συνάγουμε συμπεράσματα με βάση άλλες παραμέτρους της περιοχής. Τέτοιες είναι τα ήθη και τα έθιμα του τόπου των Βυζαντινών, η ψυχοσύνθεση των ανθρώπων, του τόπου της Μάνης καθ' όλη την διάρκεια της ιστορίας, η γεωμορφολογία της Μάνης και τόσοι πολλοί άλλοι, που θα δούμε στην συνέχεια.

Σίγουρα το θέμα της θρησκείας αλλά και της λαϊκής θρησκευτικότητας στην Μάνη είναι ένα θέμα το οποίο δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί μέσα σε μία διπλωματική εργασία. Ευχόμαστε στο μέλλον να έχουμε την δυνατότητα και την στήριξη από το ΙΝΕΒΥΠ, για να ασχοληθούμε περισσότερο με το θέμα μας, να αναπτύξουμε περαιτέρω τους προβληματισμούς που μας απασχολούν και να μπορέσουμε να συνάγουμε ακόμα περισσότερα επιστημονικά συμπεράσματα. Η θρησκευτική ζωή στην Μάνη δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να αμελείται ή να απαξιώνεται, καθώς όπως θα δούμε έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην περιοχή, από την Αρχαιότητα έως και σήμερα και επηρέασε βαθιά τους Μανιάτες. Κάτι τέτοιο το συμπεραίνουμε από την συσχέτιση της θρησκείας με την έννοια του γένους και των νεκρών προγόνων. Δύο παράμετροι που έρχονται σε άμεση συνάρτηση μεταξύ τους, όπως θα δούμε και πιο κάτω.

Στο σημείο αυτό οφείλω να ευχαριστήσω εκείνους, οι οποίοι συντέλεσαν σε αυτή την προσπάθεια και γενικότερα στη διεκπεραίωση του μεταπτυχιακού προγράμματος, με σύνεση και αποτελεσματικότητα. Αρχικά ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Λαογραφίας, ο

οποίος επέβλεψε την εργασία αυτή, κύριο Γεώργιο Κούζα. Επίσης ευχαριστώ την καθηγήτρια κλασικής φιλολογίας κυρία Γεωργία Ξανθάκη, η οποία συνέβαλε καθοριστικά. Τέλος ευχαριστώ, όλους τους καθηγητές καθώς και την γραμματεία του ΙΝΕΒΥΠ, οι οποίοι, ο καθένας ξεχωριστά με τον δικό του τρόπο, συντέλεσαν στην σωστή λειτουργία του προγράμματος.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία μας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολυεπίπεδη, διότι περιλαμβάνει φιλολογικά, ιστορικά, λαογραφικά, κοινωνιολογικά καθώς και αρχαιολογικά στοιχεία. Όλοι αυτοί οι τομείς δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον καθώς η μελέτη μίας κοινωνίας προϋποθέτει μία συνολική εξέταση.

Ιδιαίτερα σημαντικές μελέτες για την θρησκεία στην Μάνη δεν έχουν γίνει, ενώ όλα τα σχετικά με το θέμα άρθρα παραθέτουν την άποψη πως οι Μανιάτες ήταν οι τελευταίοι άνθρωποι του ελλαδικού χώρου που εκχριστιανίστηκαν, δεδομένου ότι βασίζονται όλοι ανεξαιρέτως στα έργα του Πορφυρογέννητου, τα οποία αναφέρουν αόριστα απόγονους των Ρωμαίων που ζούσαν στο κάστρο της Μαΐνης. Από εκεί και ύστερα έρχονται στο φως να ταράξουν τα νερά οι αρχαιολογικές μελέτες του Νικολάου Δρανδάκη, οι οποίες αποδεικνύουν πως υπήρχαν παλαιοχριστιανικές εκκλησίες στα παράλια της Μάνης. Επομένως υφίστανται δύο κύριες θεωρίες. Η πρώτη υποστηρίζει πως οι Μανιάτες έγιναν Χριστιανοί τον 9^ο αιώνα επί βασιλείας του Βασιλείου του Μακεδόνα (867-886) και η δεύτερη πως λόγω της ύπαρξης παλαιοχριστιανικών ναών, οι Μανιάτες είχαν γίνει χριστιανοί ήδη από τα χρόνια της ύπαρξης του Κοινού των Ελευθερολακώνων (195 π.Χ.-297).

ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Εμείς με βάση την έρευνά μας, προσπαθήσαμε να δώσουμε απαντήσεις εκτός από το πότε έγιναν Χριστιανοί οι Μανιάτες και σε άλλα ερωτήματα, όπως: Σε ποια θρησκεία πίστευε ο λαός της Μάνης πριν εκχριστιανιστεί; Ποιες σχέσεις είχε με τους άλλους θρησκευτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι ζούσαν στην περιοχή, όπως οι Σλάβοι; Για ποιον λόγο άργησαν να γίνουν Χριστιανοί οι Μανιάτες; Με ποιον τρόπο προσέλαβαν κάποια ειδωλολατρικά στοιχεία στην νέα τους πίστη; Ποια βυζαντινά έθιμα λατρείας διακρίνονται στην περιοχή της Μάνης; Πού οφείλεται ο χριστιανικός φανατισμός των Μανιατών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας; Ποια η σχέση των Μανιατών με τους δυτικούς πληθυσμούς κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας; Σε ποιους ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες οφείλεται η καλλιτεχνική άνθηση στην Μάνη κατά τον 13^ο αιώνα; Ποια η καλλιτεχνική επίδραση της Μάνης στο Δεσποτάτο του Μυστρά; Σε αυτά και σε άλλα πολλά ερωτήματα προσπαθήσαμε να δώσουμε απαντήσεις.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για την πραγμάτωση της έρευνάς μας αναζητήσαμε υλικό σε βυζαντινά κείμενα, καθώς και σε σύγχρονες επιστημονικές μελέτες που ασχολούνται είτε με την περιοχή της Μάνης είτε με το Βυζάντιο. Χρήσιμο ήταν να γίνει η σύνδεση Αρχαιότητας, Βυζαντίου και Νεότερου Ελληνισμού για την ανάδειξη της συνέχειας που υπάρχει στην περιοχή ως προς την λαϊκή θρησκευτικότητα των κατοίκων της. Ως προς την ιστορική επισκόπηση της περιοχής, το βασικό εγχειρίδιο το οποίο συμβουλευτήκαμε ήταν « Η Ιστορία της Μάνης Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη» του φιλολόγου και ιστορικού Ανάργυρου Κουτσιλιέρη. Ο οδηγός μας για τα Βυζαντινά έθιμα λατρείας καθώς και για τις Βυζαντινές εορτές σαφώς και ήταν ο Φαίδων Κουκουλές μέσα από το σπουδαίο έργο του «Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός». Επιπλέον οι πηγές οι οποίες μας βοήθησαν περισσότερο για τα ζητήματα της καθημερινής ζωής προέρχονται από κείμενα διαφόρων πατέρων της εκκλησίας τα οποία βρίσκονται στην *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca)*. Βασική Βυζαντινή πηγή για το θέμα τις εργασίας μας ήταν το πόνημα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου από το γνωστό έργο του «De Administrando Imperio». Για την ανάλυση του κειμένου κάναμε χρήση επιστημονικού άρθρου του Βυζαντινολόγου Ηλία Αναγνωστάκη. Ως προς τα έθιμα λατρείας της Μάνης το βασικό βοήθημά μας, ήταν η διδακτορική διατριβή του Ελευθερίου Αλεξάκη «Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης». Τέλος, ως προς το αρχαιολογικό σκέλος, βασικός μας καθοδηγητής υπήρξαν οι επιστημονικές έρευνες του Ν. Δρανδάκη. Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε ήταν η μελέτη των συγγραφέων και των κειμένων που αναφέραμε. Παρ' όλα αυτά κατά την διάρκεια της έρευνάς μας οδηγηθήκαμε στη συγκριτική μελέτη και άλλων κειμένων και πηγών, τα οποία παρατίθενται στην βιβλιογραφία της εργασίας.

Το κύριο μέρος της εργασίας μας αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά την έννοια τις θρησκευτικότητας και τη συσχέτισή της με διάφορους άλλους παράγοντες. Αρχικά κάνουμε μια αναφορά στις όψεις της λαϊκής θρησκευτικότητας. Αφού επισημάνουμε το περιεχόμενό και την πορεία της ως κλάδο της ελληνικής λαογραφίας, στην συνέχεια αναλύεται η χριστιανική νοοτροπία της πρωτοβυζαντινής περιόδου , ποιοι δηλαδή παράγοντες καθόριζαν ποιος ήταν χριστιανός και ποιος δεν ήταν κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και όλα αυτά συσχετίζονται με το μανιάτικο πολεμικό πνεύμα. Στην πραγματικότητα το συγκεκριμένο κεφάλαιο προετοιμάζει τον αναγνώστη για το τι θα επακολουθήσει. Για τον λόγο αυτό, γίνεται σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην θρησκεία και στη λαϊκή θρησκευτικότητα, η οποία επηρεάζεται από αρκετούς παράγοντες και πολλές φορές έρχεται σε σύγκρουση με την πρώτη. Έτσι θα συνειδητοποιήσουμε στη συνέχεια πως σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στον Χριστιανισμό και σε δεισιδαιμονίες κατά την περίοδο του Βυζαντίου, οι οποίες σήμερα χαρακτηρίζονται ως ειδωλολατρικές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια διεξοδική ανάλυση του αποσπάσματος του Πορφυρογέννητου, το οποίο αναφέρεται στους Έλληνες του Κάστρου της Μαΐνης. Εκεί μελετάμε σε ποια υπερβατική οντότητα μπορεί να πίστευαν οι απόγονοι των Ρωμαίων, όπως τους αναφέρει ο Πορφυρογέννητος, τι σήμαιναν εκείνη την εποχή οι όροι Ρωμαίος και Έλληνας και το κατά πόσο ήταν φυλετικοί ή θρησκευτικοί προσδιορισμοί και τέλος τις σχέσεις των εθνοτικών ομάδων που συνυπήρχαν στην περιοχή με βάση άλλα συγκριτικά παραδείγματα. Στην συνέχεια προβήκαμε σε μία ανάλυση των δύο μεγάλων ρευμάτων Χριστιανισμού και Ελληνισμού και πώς αυτές οι δύο κοσμοθεωρίες επέδρασαν η μία στην άλλη.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρουμε συνοπτικά τις μεγάλες εορτές και τα πανηγύρια που υπήρχαν στο Βυζάντιο. Διαχωρίζουμε τις εορτές μεταξύ τους σε θρησκευτικές, κοινωνικές και λαϊκές και παρουσιάζουμε τα βασικά τους χαρακτηριστικά. Στόχος μας δεν είναι μια υπερανάλυση όλων των εθίμων που τελούνταν κατά την διάρκειά τους, αλλά η ανάδειξη των βασικών ηθών και εθίμων και των χαρακτηριστικών εκείνων τα οποία αναδεικνύουν τη συνέχεια και την πρόσληψη των εορτών από τα αρχαία και αυτοκρατορικά χρόνια μέχρι και τις ημέρες μας, καθώς επίσης και η μετάπλαση αρχαιοελληνικών εορτών σε λαϊκές χριστιανικές, που όμως η ουσία και το περιεχόμενό τους ουσιαστικά δεν άλλαξε.

Το τέταρτο κεφάλαιο, το εκτενέστερο της εργασίας, πραγματεύεται και αναλύει τα είδη της θρησκευτικής λατρείας στη Μάνη, μέσα από τα βασικά τους χαρακτηριστικά, τις σχέσεις τους με την αρχαιότητα και τον νεότερο ελληνισμό αλλά και την επιβίωσή τους με τις όποιες μεταβολές μέσα στον χρόνο. Βασικό κομμάτι του κεφαλαίου είναι τα νεκρικά έθιμα, στα οποία συναντήσαμε πάρα πολλά κοινά με τα αντίστοιχα των Βυζαντινών. Επίσης κάνουμε μια αναφορά στους ιερείς της Μάνης από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι και την περίοδο του Όθωνα. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να δούμε πώς μεταβλήθηκε ο ρόλος των ιερέων στην Μάνη κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, τις σχέσεις που είχαν με τους δυτικούς και τη βαρύτητα που είχαν για την διπλωματική και πολιτική πορεία της Μάνης. Στην συνέχεια στεκόμαστε στις εορταστικές παραδόσεις της Μάνης και στο πώς διατηρούνται κάποιες από αυτές αναλλοίωτες μέχρι και σήμερα.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο αφορά την πλούσια Βυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη στην Μάνη. Επιλέξαμε να σταθούμε στα πιο χαρακτηριστικά δείγματα εκκλησιών και μονών, από τα εκατοντάδες που έχει η Μάνη δίνοντας βάρος στην καλλιτεχνική άνθιση της περιοχής κατά τον 13^ο αιώνα, η οποία φαίνεται μέσα από τοιχογραφίες της, τις οποίες συναντάμε στην Μέσα, στην Έξω και στην Κάτω Μάνη. Έντονο ενδιαφέρον έχει η σύγκριση που κάναμε ανάμεσα στην αρχιτεκτονική των ναών της Μάνης και του Μυστρά, αλλά και η επισήμανση της πληθυσμιακής σχέσης μεταξύ του Μυστρά και της Νότιας Λακωνίας. Τέλος αντλήσαμε πολλών ειδών πληροφορίες μέσα από Βυζαντινές επιγραφές.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Όπως θα διαπιστώσουμε η Μάνη είναι ένας τόπος με ιδιαίτερη ιστορία από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Για την καλύτερη, λοιπόν, γνωριμία με τον τόπο και την ευκολότερη κατανόηση όλων όσων θα ακολουθήσουν, θα ήταν χρήσιμος ένας συνοπτικός γεωγραφικός και ιστορικός προσδιορισμός του τόπου.

Ο γεωγραφικός χώρος της Μάνης, εδώ και παραπάνω από μία χιλιετία, ορίζεται ως ο χώρος που ξεκινάει από το μεγαλύτερο τμήμα της οροσειράς του βόρειου και νότιου Ταυγέτου και καταλήγει μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο¹. Η περιοχή αυτή βρίσκεται στο μεσαίο πόδι της νότιας Πελοποννήσου και συγχρόνως στο δυτικό πόδι της Λακωνίας. Ανέκαθεν η Μάνη χωριζόταν και χωρίζεται σε τρία διαφορετικά τμήματα, τα οποία παρουσιάζουν μεταξύ τους κοινωνικοοικονομικές, οικιστικές και πολιτιστικές διαφορές². Το πρώτο τμήμα είναι η Έξω Μάνη, η οποία βρίσκεται βορειότερα και είναι η πιο εύφορη από τα άλλα δύο τμήματα. Το δεύτερο τμήμα και το πιο αντιπροσωπευτικό ως προς την πολιτισμική ταυτότητα και την ιστορία του τόπου θεωρούμε πως είναι η Μέσα Μάνη. Η Μέσα Μάνη είναι το μεγαλύτερο σε έκταση τμήμα σε σχέση με τα άλλα δύο, όμως συγχρόνως είναι το πιο φτωχό και το πιο άγονο. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο κεφάλαιο 49 του «De Administrando Imperio», αναφέρει για την περιοχή της Μάνης: «Ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν, ἐστὶν ἄνυδρος καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δε, ὄθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσιν.»³. Αλλά και ο φιλόσοφος Παχυμέρης, ο οποίος έζησε κατά την Παλαιολόγεια εποχή, αναφέρει: « Πᾶν τὸ περὶ τὴν Κιστέρνα θέμα, πολὺ γε ὄν τὸ μῆκος καὶ πολλοῖς βρῦον τοῖς ἀγαθοῖς»⁴. Σύμφωνα με τις παραπάνω περιγραφές και περισσότερο με αυτή του Πορφυρογέννητου καταλαβαίνουμε πως τόσο κατά την Μεσοβυζαντινή όσο και κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο, η περιοχή Μαΐνης θεωρούταν η σημερινή Αποσκιερή Μάνη. Το τρίτο τμήμα είναι η Κάτω Μάνη (Προσηλιακή), η οποία χωρίζεται στην Βόρεια Προσηλιακή και στην τραχύτερη Νότια Προσηλιακή Μάνη. Από εκεί και ύστερα υπάρχουν και υποδιαιρέσεις μέσα σε αυτά τα τρία τμήματα. Η Έξω ή η Βόρεια Προσηλιακή Μάνη υποδιαιρείται σε προεπαναστατικές κληρονομικές καπετανίες και η Μέσα και Νότια Προσηλιακή Μάνη υποδιαιρείται σε εκτάσεις αιματοσυγγενικών γενών.

Η ιστορία της περιοχής της Μάνης δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε πότε ξεκινάει με ακρίβεια. Το ιερό του Ποσειδώνος, το οποίο βρισκόταν στο Ταίναρο και ήταν κέντρο λατρείας για τους Λακεδαιμονίους, δεν μπορεί να χρονολογηθεί επακριβώς καθώς δεν ελέγχεται από την Ιστορία⁵. Σύμφωνα με τον καθηγητή Σακελλαρίου οι Σπαρτιάτες ήρθαν σε επαφή με μία κοινότητα Μιννυών, οι οποίοι είχαν αποβιβαστεί και ζούσαν στο Ταίναρο

¹ Γ. Σαΐτας (1992) 79.

² Γ. Σαΐτας (1992) 80.

³ Α. Κουσιλιέρης (1996) 175-176.

⁴ Α. Κουσιλιέρης (1996) 125.

⁵ Α.Κουσιλιέρης (1996) 81.

κατά τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ.⁶. Από εκεί και ύστερα, όπως πληροφορούμαστε και από αρχαίους συγγραφείς, οι Σπαρτιάτες με τους Ταινάριους, είχαν συνεχείς κοινωνικοπολιτικές, οικονομικές αλλά και θρησκευτικές επαφές⁷. Ο Πλούταρχος (*Βίοι Παράλληλοι*, Άγις 9. 1-2) αναφέρει «έδέοντο μὴ δι' ὀλίγους ἐντροφῶντας αὐτοῖς περιδεῖν ἐριμμένον τὸ ἀξίωμα τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ τῶν <τε> προτέρων χρησμῶν μνημονεῦσαι, τὴν φιλοχρημοσύνην ὡς ὀλέθριον τῇ Σπάρτῃ φυλάττεσθαι διακελευομένων, καὶ τῶν ἔναγχος ἐκ Πασιφάας κεκομισμένων αὐτοῖς. Ἱερὸν δὲ Πασιφάας καὶ μαντεῖον ἦν ἐν Θαλάμαις τιμῶμενον».⁸ Η Πασιφάα, σύμφωνα με τον Ραγκαβή, ήταν αρχαία πόλη του Ταινάρου και βρισκόταν στο σημερινό χωριό Κάλαμο της Μεσσηνιακής Μάνης.

Το 207 π.Χ. βασιλιάς της Σπάρτης έγινε ο Νάβις⁹. Για το πρόσωπό του έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις. Από τη μία παρουσιάζεται ως ένας γνήσιος επαναστάτης, ο οποίος έθεσε ως στόχο της βασιλείας του να αντιταχθεί στους πλούσιους γαιοκτήμονες και να καταργήσει την δουλοπαροικία. Από την άλλη παρουσιάζεται ως έναν αδίστακτος τύραννος, ο οποίος χρησιμοποίησε τους εἰλωτες και άλλους αδύναμους πληθυσμούς που είχε στην διάθεσή του για να ξεκληρίσει και να εξορίσει όσους Σπαρτιάτες είχαν κύρος και δύναμη, έτσι ώστε να μην μπορούν να διεκδικήσουν την εξουσία. Η φυσιογνωμία του βασιλιά Νάβη θα μπορούσε να είναι κάλλιστα θέμα προς εργασία. Όμως για τη δικιά μας εργασία, η σημασία του Νάβη έγκειται στο γεγονός πως οι διωγμοί του ξεκίνησαν την δημιουργία του Κοινού των Ελευθερολακώνων, το οποίο θεωρείται ο φυσικός πρόγονος της Μάνης

Όπως αναφέραμε λοιπόν οι πλούσιοι καταδικώμενοι Σπαρτιάτες από τον βασιλιά Νάβη κατέφυγαν στις παραλιακές περιοχές της Νότιας Λακωνίας, στις οποίες ζούσαν οι Περίοικοι¹⁰ και σε συνεργασία ίδρυσαν στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. το Κοινό των Λακεδαιμονίων. Το 195 π.Χ. έχουμε και την πρώτη επαφή των ελεύθερων Λακεδαιμονίων με τους Ρωμαίους, όταν τα ρωμαϊκά στρατεύματα του Τίτου Φλαμινίου σε συνεργασία με Αιτωλούς και Ροδίους επιτέθηκαν στην Λακωνία¹¹. Η αντίσταση των Λακεδαιμονίων στην Σπάρτη και στο Γύθειο ήταν σθεναρή όμως οι Ρωμαίοι, καθώς γνώριζαν πως ο Νάβης θα επιδιώξει να καταλάβει τις παράλιες πόλεις της Νότιας Λακωνίας και ως άριστοι γνώστες της πολιτικής διπλωματίας έσπευσαν το 193 π.Χ. στην περιοχή των ελεύθερων Λακεδαιμονίων, να δηλώσουν φίλοι και σύμμαχοί τους¹². Από το 146 π.Χ. δόθηκε από τους Ρωμαίους προς το Κοινό μία μορφή αυτονομίας, ενώ το 21 π.Χ. αναμορφώθηκε και έλαβε την γνωστή ονομασία σε όλους Κοινό των Ελευθερολακώνων¹³. Οι αρχαίες παραλιακές πόλεις της σημερινής Μάνης οι οποίες αποτελούσαν το Κοινό ήταν: το Γύθειο, η Λάς, ο

⁶ Μ. Σακελλαρίου (2000) 50.

⁷ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 72.

⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 73.

⁹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 26.

¹⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 38.

¹¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 91.

¹² Α. Κουτσιλιέρης (1996) 103.

¹³ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 38.

Πύρριχος, η Τευθρώνη, η Αίγιλα, το Ταίναρο, η Καινήπολις, η Ιππόλα και η Μέσση, το Οίτυλο, οι Θαλάμες, τα Λεύκτρα, η Καρδαμύλη, η Γερήνια και η Αλαγονία¹⁴.

Στο σημείο αυτό, χρήσιμη για την εργασία μας θα ήταν μια αναφορά στη θρησκευτική λατρεία των Ταινάρων αλλά και των Σπαρτιατών για την οποία βασική πηγή είναι ο Πausanίας, ο οποίος αναφέρει ότι συνάντησε αγάλματα του Καρνείου Απόλλωνος στο Γύθειο, στην Λα, στο Οίτυλο και στα Λεύκτρα και στην Καρδαμύλη¹⁵. Τα Κάρνεια, όπως είναι γνωστό, ήταν η εθνική εορτή των Σπαρτιατών και των Ταινάρων. Συγκεκριμένα για το Γύθειο ο Πausanίας αναφέρει «έν τῇ ἀγορᾷ σφισιν Ἄπολλωνος καὶ Ἡρακλέους ἐστὶν ἀγάλματα, πλησίον δὲ αὐτῶν ὁ Διόνυσος, ἐτέρωθι δὲ Ἄπολλων Κάρνειος καὶ ἱερόν Ἄμμωνος καὶ Ἀσκληπιοῦ χαλκοῦν ἄγαλμά ἐστίν...»¹⁶. Αναφορά από τον Πausanία γίνεται και στην Ισώρια Ἄρτεμιδα, η οποία λατρευόταν στην Τευθρώνη¹⁷. Η Ισώρια Ἄρτεμις λατρευόταν και από τους Σπαρτιάτες, καθώς υπήρχε λόφος της Σπάρτης, ο οποίος ονομαζόταν Ισώριον και εκεί υπήρχε ιερό της Ισσωρίας Αρτέμιδος¹⁸. Τέλος στο Ταίναρο λατρευόταν έντονα ο Ποσειδῶνας και στις Θαλάμες η Πασιφάη, όπως προαναφέραμε. Το ιερό του Ποσειδῶνος, το οποίο βρισκόταν στο Ταίναρο, ήταν ισχυρό κέντρο λατρείας και πηγή σεβασμού για όλους τους Σπαρτιάτες, ενώ χρησιμοποιείτο και ως άσυλο από τους καταδιωκόμενους¹⁹. Για την όποια βεβήλωση του ιερού, όπως μας πληροφορεί ο Πausanίας, υπήρχε ο φόβος της θεϊκής τιμωρίας του Ποσειδῶνα: «Λακεδαιμονίων ἄνδρες ἀποθανεῖν ἐπὶ ἐγκλήματι ὅτῳ δὴ καταγνωσθέντες ἰκέται καταφεύγουσιν ἐς Ταίναρον ἐντεῦθεν δὲ ἡ ἀρχὴ τῶν ἐφόρων ἀπὸ τοῦ βωμοῦ σφᾶς ἀποσπάσασα ἀπέκτεινε. Σπαρτιάταις δὲ ἐν οὐδενὶ θεμένοις τοὺς ἰκέτας ἀπήντησεν ἐκ Ποσειδῶνος μήνυμα και σφίσιν ἐς ἔδαφος τὴν πόλιν πᾶσαν κατέβαλεν ὁ θεός»²⁰. Εδώ ο Πausanίας φαίνεται να αποδίδει έναν μεγάλο σεισμό στην οργή του Ποσειδῶνα, λόγω του ότι οι έφοροι της Σπάρτης δεν σεβάστηκαν την ιερότητα του χώρου και έσφαξαν τους καταδικασμένους σε θάνατο Σπαρτιάτες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι θρησκευτικές σχέσεις Σπαρτιατών και Ταινάρων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες. Τα βασικά συμπεράσματα που βγαίνουν από αυτό είναι δύο. Αρχικά, οι δύο πληθυσμοί είχαν και κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις δεδομένου ότι όπως θα δούμε και πιο κάτω η λαϊκή θρησκευτικότητα ήταν και είναι ένα φαινόμενο που λειτουργεί και σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι πως οι μετέπειτα Ελευθερολάκωνες κληρονόμησαν έναν ισχυρό τόπο θρησκευτικής λατρείας χάρη στον οποίο, όπως θα διαπιστώσουμε, οι μετέπειτα απόγονοί τους Μανιάτες διατήρησαν ειδωλολατρικά κατάλοιπα μέχρι και την μέση βυζαντινή περίοδο.

¹⁴ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 39-40.

¹⁵ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 77.

¹⁶ Πausanίας, III (Λακωνικά) 21.8.

¹⁷ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 78.

¹⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 80.

¹⁹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 81.

²⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 82

Για τους Ελευθερολάκωνες της παλαιοχριστιανικής περιόδου σώζονται ελάχιστες πληροφορίες. Ο τελευταίος ιστορικός συγγραφέας που μας δίνει πληροφορίες για τους Ελευθερολάκωνες του Ταινάρου, είναι ο γραμματέας του στρατηγού Βελισσαρίου Προκόπιος, κατά την περίοδο της στρατιωτικής εξάπλωσης της Αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού, στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Ο Προκόπιος γράφει στο έργο του *Υπέρ τῶν πολέμων*²¹: (Γ', xiii, 8-9) «οὕτως ὥσπερ εἴρηται διαφυγόντες Ταινάρῳ προσέμιξαν, ἢ νῦν Καινήπολις ἐπικαλεῖται, εἶτα ἐνθένδε ὀρμηθέντες Μεθώνῃ προσέσχον» και στη συνέχεια, (Γ', xxii, 16-18) «Γιζέριχος γάρ, ἐπισκήψας ποτὲ τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ χωρίοις, Ταινάρῳ προσβαλεῖν ἐπεχείρησεν ἐνθένδε τε κατὰ τάχος ἀποκρουσθεῖς καὶ πολλοὺς τῶν οἱ ἐπομένων ἀποβαλῶν ἀνεχώρησεν οὐδενὶ κόσμῳ, διὸ δὴ τῷ θυμῷ ἔτι ἐχόμενος Ζακύνθῳ προσέσχε, καὶ πολλοὺς μὲν τῶν ἐν ποσὶ κτείνας, τῶν δὲ δοκίμων ἐς πεντακοσίους ἀνδραποδίσας δι' ὀλίγου ἀπέπλευσεν». Ο Προκόπιος καθότι ήταν καθαρά πολιτικός και στρατιωτικός ιστορικός δεν κάνει αναφορά στη θρησκεία των Μανιατών. Η μόνη πληροφορία που μας δίνει είναι πως οι κάτοικοι του Ταινάρου συνέτριψαν τον μεγάλο στρατό του Γιζέριχου τον 5^ο αιώνα παρότι το ίδιο το Ρωμαϊκό κράτος έδειξε κωλυσιεργία για την αντιμετώπισή τους. Ο Προκόπιος συνάντησε τους Ταινάριους περίπου το 532, σε μια εκστρατεία του Βελισσαρίου²². Εκεί φαίνεται πως τον πληροφορήσαν για την μάχη εναντίον των Βανδάλων κάποια χρόνια νωρίτερα.

Από το περιστατικό αυτό μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα του πλήρους διαχωρισμού κράτους εκκλησίας κατά την περίοδο αυτή. Από την συνομιλία των κατοίκων και του Προκοπίου, καθώς και από την επίσκεψη του Βελισσαρίου, φαίνεται πως οι κάτοικοι του Ταινάρου είχαν επαφές με τον κρατικό μηχανισμό του Βυζαντίου, παρότι μπορεί να μην είχαν εκχριστιανιστεί πλήρως. Και κάτι τέτοιο συμβαίνει κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού. Μία περίοδος κατά την οποία η επιβολή του Χριστιανισμού στην οικουμένη μπαίνει στην τελική της ευθεία. Παρ' όλα αυτά ίσως οι κάτοικοι της Μάνης ήταν από τους πληθυσμούς που δύσκολα θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στο Βυζάντιο. Λογικό θα ήταν επομένως το κράτος να εκμεταλλευτεί τις πολεμικές τους αρετές προς όφελος της Αυτοκρατορίας, όπως πληροφορείται γι αυτές ο Προκόπιος από τον ντόπιο πληθυσμό και ύστερα να τους εκχριστιανίσει. Από τον 6^ο αιώνα και μετά οι παραλιακές πόλεις του Κοινού των Ελευθερολακώνων σταδιακά παύουν να κατοικούνται. Οι παράγοντες οι οποίοι συντέλεσαν σε αυτή την ερήμωση ήταν ,αρχικά ο μεγάλος σεισμός ο οποίος βύθισε το Γύθειο το 375μ.Χ. , οι επιδρομές των Γόθων με ηγέτη τον Αλάριχο (5^ο αι.) και τέλος η περίοδος (9^ο αι.) κατά την οποία οι Άραβες έσπερναν τον όλεθρο σε ολόκληρη την Μεσόγειο²³.

Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο το ενδιαφέρον του Βυζαντινού κράτους για την Πελοπόννησο φαίνεται να αλλάζει. Παρατηρούμε πως υπάρχουν αλλαγές και στον

---

²¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 111.

²² Α. Κουτσιλιέρης (1996) 113.

²³ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 116-117.

διοικητικό αλλά και στον εκκλησιαστικό τομέα. Τα βασικά αίτια, στα οποία οφείλεται η αναδιαμόρφωση της Πελοποννήσου είναι τρία²⁴. Αρχικά το 753 έχουμε την εκστρατεία και την καθυπόταξη των Σλάβων, στην Πελοπόννησο, από τον πατρίκιο και λογοθέτη του δρόμου Σταυράκιο. Στην συνέχεια από το 805 με τον στρατηγό Λέοντα τον Σκληρό μέχρι και τα τέλη του 9^{ου} αιώνα αποκαθίσταται πλήρως η Βυζαντινή κυριαρχία στον χώρο της Πελοποννήσου και τέλος, ιδρύεται το αυτοτελές θέμα Πελοποννήσου που μέχρι τότε άνηκε στο θέμα Ελλάδος.

Η βασική αιτία παρέμβασης του βυζαντινού κρατικού μηχανισμού στην περιοχή της Πελοποννήσου ήταν σαφώς η σλαβική παρουσία. Η εποχή κατά την οποία κατεβαίνουν σλαβικά φύλα στην Πελοπόννησο, 6^ο με 9^ο αι. μ. Χ., ιστορικά συμπίπτει με το τέλος του αρχαιωμαϊκού κόσμου, με μία περίοδο πληθυσμιακών ανακατατάξεων λόγω της αραβικής και της σλαβικής διείσδυσης στην Βυζαντινή χερσόνησο και με μία ανάγκη για διοικητική και εκκλησιαστική αναδιοργάνωση, όπως αναφέρει ο Πορφυρογέννητος, η οποία θα πρέπει να αντιμετωπίσει τα νέα προβλήματα που παρουσιάζονται²⁵.

Μέχρι και το 733 μ.Χ. οι μητροπόλεις της Σικελίας και του Ανατολικού Ιλλυρικού βρίσκονται υπό την δικαιοδοσία του Πάπα. Το 733μ.Χ, σύμφωνα με το τακτικό της εικονομαχίας, γνωστό και ως Notitia 3²⁶, οι Μητροπολίτες Κορίνθου και Αθηνών το 733μ.Χ. αποσπώνται από την δικαιοδοσία του Πάπα και υπάγονται στην Κωνσταντινούπολη. Το ίδιο συμβαίνει και με δύο άλλους αυτοκέφαλους μητροπολίτες, της επαρχίας των Πατρών καθώς και της επαρχίας της Αρκαδίας. Επισκοπές της Δυτικής Πελοποννήσου, οι οποίες μνημονεύονται την εποχή εκείνη είναι, οι Ασίνης, Μεθώνης, Κορώνης, Πύλου, Κυπαρισσίας, Κλήτου, Φλίου και Έλις. Για πρώτη φορά το όνομα Μαΐνη το συναντάμε στις αρχές του 10^{ου} αιώνα σε τακτικό του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, επί βασιλείας του Λέοντος του ΣΤ΄ του Σοφού²⁷. Σύμφωνα με το νέο αυτό Τακτικό στην Μητρόπολη Κορίνθου υπάγονται οι Επισκοπές, του Δαμαλά, του Άργους, της Μονεμβασίας, της Κεφαλληνίας, της Ζακύνθου, της Ζημινιάς και της Μαΐνης. Υποθέτοντας λοιπόν πως η επισκοπή Μαΐνης υπήρχε και κάποια χρόνια νωρίτερα συμπεραίνουμε πως η ίδρυσή της τοποθετείται μετά την δημιουργία των θεμάτων, άρα και του θέματος Πελοποννήσου. Δεν αποκλείεται λοιπόν η ίδρυση της επισκοπής Μαΐνης να είναι ένα από τα μέσα που εφάρμοσε ο κρατικός και εκκλησιαστικός μηχανισμός του Βυζαντίου για να επιβληθεί στους Σλάβους που ζούσαν εκεί, αλλά και για να ενισχυθεί γενικότερα η Βυζαντινή εξουσία στην περιοχή της Μάνης.

Έντονο ενδιαφέρον έχει και η μελέτη του ονόματος «Μαΐνη». Όσον αφορά την ετυμολογία της λέξης υπάρχουν αρκετές εκδοχές²⁸. Οι αδελφοί Στεφανόπουλοι ερμήνευσαν το όνομα σε σχέση με την λέξη «μανία» την οποία νιώθουν οι κάτοικοι της Μάνης ως προς τους

²⁴ Β. Κόντη (1999) 35.

²⁵ Η. Αναγνωστάκης (1999)24-25.

²⁶ Η. Αναγνωστάκης (1999) 25.

²⁷ Β. Κόντη (1958) 38.

²⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 121-124.

Τούρκους. Η άποψη του Φουκίρη το 1928 πως η λέξη Μαΐνη ή Μάνη, είναι αλβανικής προελεύσεως έχει καταρριφθεί, καθώς σύμφωνα με τον μεγάλο ιστορικό Ζακυθινό δεν είχαν φτάσει οι Αλβανοί στην περιοχή της Πελοποννήσου την περίοδο που συναντάμε το όνομα αυτό. Ο Βακαλόπουλος, ο οποίος έκανε έρευνα 35 χρόνια αναφέρει: «Αλβανοί στην Πελοπόννησο ήλθαν ίσως για πρώτη φορά, όταν δεσπότης αυτής ήταν ο Μανουήλ Κατακουζηνός(1338-1380)». Η πιο πειστική ερμηνεία, σύμφωνα με τον Κουτσιλιέρη, είναι του καθηγητή Πεζόπουλου. Σύμφωνα με τον Πεζόπουλο το τοπωνύμιο Μάνη είναι το θηλυκό του επιθέτου μανός το οποίο σημαίνει αραιός, φαλακρός. Κάτι τέτοιο παραπέμπει εύκολα στα άγωνα, άδενδρα και ξερά βουνά της Μάνης. Αυτό το οποίο συμπεραίνουμε είναι πως το όνομα στην περιοχή αυτή δόθηκε κατά την Βυζαντινή περίοδο και το πιο πιθανό φαίνεται να προέρχεται από την ελληνική. Επίσης αναφέρεται και ως επίσημο όνομα της επισκοπής στο Τακτικό του Λέοντος.

Κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια, η ιστορία και η γεωγραφία της Μάνης, συνδέονται επίσης άρρηκτα με την παρουσία Σλαβικών φύλων στην περιοχή αυτή. Το 1205 οι Φράγκοι ξεκίνησαν να κατακτούν την Πελοπόννησο φτάνοντας μέχρι και την Λακωνία με τον φράγκο ηγεμόνα Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο²⁹. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, «καθώς τὸν ἔσυμβούλεψαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου, / κ' ἐπέρασε τὸν Πασσαβᾶν κ' ἐδιάβη εἰς τὴν Μαΐνην, / ἐκεῖ ἤϊυρεν σπήλαιον φοβερόν εἰς ἀκριοτήρι ἀπάνω. Διατί τοῦ ἄρεσεν πολλά, ἐποίησεν ἓνα κάστρον / καὶ Μαΐνην τὸ ὠνόμασε, οὕτως τὸ λέγουν πάλιν»³⁰, ο Βιλλεαρδουίνος ίδρυσε ή κατασκεύασε ένα παλαιότερο κάστρο, σαν οχυρωματικό για να ελέγχει την δύσβατη περιοχή της Μάνης από τα Σλαβικά φύλα, αλλά και από τους Μανιάτες. Η περιοχή της Μάνης επιστράφηκε στην Βυζαντινή επικράτεια και στον αυτοκράτορά της Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο μετά την μάχη της Πελαγονίας(1259). Πληροφορίες για την ανάκτηση αυτή μας δίνουν οι ιστορικοί της Παλαιολόγειας περιόδου Νικηφόρος Γρηγοράς, «ὁ γέ μὴν πρίγκιψ Πελοποννήσου καὶ Ἀχαΐας ὠνούμενος τὴν ἐλευθερίαν μετὰ τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς δίδωσι τῷ βασιλεῖ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πόλεων τρεῖς τὰς βελτίους, τὴν τε Μονεμβασίαν καὶ τὴν περὶ τὰ Λεῦκτρα Μαΐνην, ἢ Ταιναρία πάλαι παρ' Ἑλλησιν ἄκρα ἐκαλεῖτο...»³¹ και ο Γεώργιος Παχυμέρης, «ἦσαν δὲ σφίσις αἱ συνθεσῖαι ἦ μὴν τὸν μὲν πρίγκιπα Ῥωμαίοις δοῦναι καὶ βασιλεῖ ἐξ αὐτῆς κατασχεῖν εἰς δεσποτεῖαν ἀναφαίρετον τὰ κατὰ Πελοπόννησον ταῦτα, Μονεμβασίαν, Μαΐνην, Ἰεράκιον, Μυζηθρᾶν... καὶ ἅμα πᾶν τὸ περὶ Κινστέρναν θέμα.»³²

Η παράδοση του κάστρου Μαΐνης θα μπορούσε να οφείλεται σε ιστορικούς και γεωγραφικούς παράγοντες της εποχής. Όπως αναφέρεται και στο Χρονικό του Μορέως οι Μηλιγγοί ήταν ατίθασος και σκληροτράχηλος λαός: «Λοιπόν, διατί τὸ εἶπασις οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου, / ὅτι ὁ ζυγὸς τῶν Μελιγῶν ἐνὶ γὰρ δρόγγος μέγας / κ' ἔχει κλεισοῦρες δυνατὲς

²⁹ Β. Κόντη (1958) 38.

³⁰ Χρονικόν του Μορέως, στ. 3003-3007.

³¹ Ν. Νικολούδης (2003) 6.

³² Ν. Νικολούδης (2003) 6.

καὶ χώρες γὰρ μεγάλες, / ἀνθρώπους ἀλαζονικοὺς κι οὐ σέβονται ἄφέντην»³³. Ἀπὸ τὴν φράση τοῦ συγγραφέα καταλαβαίνουμε πὼς οἱ Φράγκοι ἴσως νὰ μὴν κατάφεραν νὰ καθυποτάξουν πλήρως τοὺς Μηλιγγούς λόγω τῆς ἀτίθας φύσης τους. Ἡ ἀντίσταση τῶν Μηλιγγῶν, σὲ συνδυασμὸ με τὴν γεωγραφικὴ ἀπομόνωση τῆς Μάνης καὶ τὴν προσπάθεια τῶν Φράγκων νὰ κρατήσουν ὑπὸ τὴν κατοχὴ τους τὴν δυτικὴ καὶ βόρεια Πελοπόννησο, ἴσως νὰ ἦταν οἱ κύριοι λόγοι τῆς παράδοσης τοῦ Κάστρου τῆς Μαΐνης στους Βυζαντινοὺς³⁴. Ἡ Μάνη εἶναι ἕνας ἀγονος τόπος πού σχεδὸν ποτέ δὲν μπορούσε νὰ συντηρήσει καν ὅλον τὸν πληθυσμὸ τῆς, με ἀποτέλεσμα ντόπιοι καὶ Σλάβοι νὰ γίνονται μισθοφόροι ὥστε νὰ εξασφαλίσουν τὸν βιοπορισμὸ τους. Οἱ Φράγκοι πολὺ πιθανόν νὰ ἤθελαν νὰ κρατήσουν τὰ υπόλοιπα γόνιμα εδάφη τῆς Πελοποννήσου με τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ συντηρήσουν τὸν στρατὸ τους. Οἱ Μηλιγγοὶ με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό τοῦ Βυζαντίου, ὁ ὁποῖος τοὺς χρησιμοποίησε κυρίως ὡς μισθοφόρους. Παρ' ὅλα αὐτὰ διατήρησαν κάποια δικά τους ἤθη καὶ ἔθιμα³⁵.

Ὁ μοναχὸς Ἰσίδωρος, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἀργότερα Μητροπολίτης Κιέβου καὶ σὲν συνέχεια Καρδινάλιος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μας δίνει κάποιες πληροφορίες γιὰ τὰ σκληρὰ ἤθη καὶ ἔθιμα πού επικρατοῦσαν στὸ χωριὸ τοῦ Οἰτύλου, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνάγονται στα ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως τὸ σκληρὸ καὶ βάρβαρο ἀρχαιοελληνικὸ ἔθιμο τοῦ μασχαλισμοῦ³⁶, κατὰ τὸ ὁποῖο κόβανε ἕνα μικρὸ μέλος ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὸ ἐναπόθεταν στὸ κύπελλο τοῦ νικητῆ «τὸ τούτων ἐστόρεσας φρόνημα, λέλυται δὲ ἐκεῖνα τὰ πρῶν δεινά. Καὶ οὐθ' υἱὸς ἔτι ξίφος ἐγύμνωσε κατὰ πατρός, οὐτ' αὔ πατήρ κατὰ παιδὸς τὴν χεῖρα ἐμόλυνεν, ἀλλ' οὐδὲ ἀδελφὸς ἐπ' ἀδελφῷ οὐδ' ὄρμησεν ἔτι γείτων κατὰ γείτονος, οὐδ' ἔτι μετὰ τὴν σφαγὴν δάκτυλον ἢ μέλος ἕτερον ἀποκόψας τοῦ κειμένου, τοῦτο τὸν πότον τῆ κύλικι βάπτων προπίνει τοῖς φίλοις. Τοῦτο δὴ τὸ ἐκείνοις πάλαι φίλον καὶ σύνηθες».

Ὅσον ἀφορὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὶς πολιτικὲς σχέσεις πού διατηροῦσε ἡ Μάνη με τὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τὴν υστεροβυζαντινὴ περίοδο παραπέμπουν σὲ ἕνα φεουδαρχικὸ τύπου καθεστῶς σύμφωνα καὶ με τὸν Δ. Μέξη³⁷. Ἐχουμε ἕνα αὐτόνομο εἶδος οἰκονομίας, ἐπικέντρο τοῦ ὁποῖου εἶναι ὁ οἶκος, (οἰκιακὴ ομάδα) δηλαδὴ σὲ τὴν περίπτωση τῆς Μάνης ὁ πύργος. Αὐτὴ ἡ μορφή οἰκονομικῆς οργάνωσης ἐπηρέασε καὶ τὶς πολιτικὲς σχέσεις τῆς Μάνης με τὸ Βυζάντιο καθὼς τὴν ἀποξένωσε οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀπὸ τὸ κυρίαρχο κράτος. Οἱ προστάτες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν οἱ χωροδεσπότες ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀργότερα δημιουργήθηκαν οἱ μεγάλες φάρες τῶν Καπετανέων. Οἱ πληθυσμοὶ τῆς Μέσα ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐξω Μάνης βρισκόντουσαν σὲ ἀμεση σχέση με αὐτοὺς τοὺς τοπικοὺς φεουδάρχες, καθὼς ἦταν οἱ προστάτες τους. Βλέπουμε λοιπὸν μίαν ομάδα ἰσχυρῶν ἀρχόντων νὰ ἔχουν λάβει τὸν ρόλο τοῦ κράτους καὶ νὰ ἔχουν ὁδηγήσει σὲ μίαν σχετικὴ αὐτονομία τὴν περιοχὴ τῆς Μάνης. Κάτι τέτοιο θὰ συνεχιστεῖ καὶ κατὰ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὅπως καὶ κατὰ τὴν

³³ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, στ. 2992-2995

³⁴ Ν. Νικολοῦδης (2003) 8.

³⁵ Ν. Νικολοῦδης (2003) 13.

³⁶ Ν. Νικολοῦδης (2003) 13-14.

³⁷ Ν. Νικολοῦδης (2003) 16.

Βαυαρική περίοδο. Αξίζει να αναφερθεί πως κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η επισκοπή Μαΐνης δεν υπάγεται πλέον στην μητρόπολη Κορίνθου, αλλά στην Μητρόπολη Μονεμβασίας³⁸. Η Μονεμβασία έγινε μητροπολιτική έδρα κατά την περίοδο της ακμής της αυτοκρατορίας της Νικαίας(1204-1261). Οι σχέσεις που διατηρούσε η αυτοκρατορία της Νικαίας με την ναυτική καστροπολιτεία της Μονεμβασίας οδήγησε στην απόσπαση της επισκοπής Μαΐνης. Μία απόσπαση που ήταν ενδεχομένως πρώτα πολιτική και ύστερα γεωγραφική. Παρ' όλα αυτά ένα μεγάλο μέρος της μεσσηνιακής Μάνης, το οποίο βρίσκεται βορειοδυτικά του Ταυγέτου και φτάνει μέχρι και την σημερινή Καλαμάτα ενώ κατά την μέση βυζαντινή περίοδο υπαγόταν στην επισκοπή Μαΐνης, την ύστερη περίοδο φαίνεται να ανήκει στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται από επιγραφή στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά αλλά και από εικονογραφικά προγράμματα σε ναούς που βρίσκονται στην Καστάνια. Όσον αφορά την εκκλησιαστική κατάσταση στην Κάτω Μάνη φαίνεται πως υπαγόταν στην μητρόπολη Λακεδαιμονίας³⁹. Ιδιαίτερη βαρύτητα φαίνεται πως είχε η επισκοπή Καρυουπόλεως, λόγω του ότι βρισκόταν σε θέση που μπορούσε να ελέγχει το μοναδικό πέρασμα από την Μέσα Μάνη προς την προσηλιακή.

Το 1453 πραγματοποιείται η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το 1460 ο Δημήτριος Παλαιολόγος παραδίδει τον Μυστρά στους Οθωμανούς. Τα γεγονότα αυτά σε συνδυασμό με τις πρώτες επαναστατικές ενέργειες αρχικά του Πέτρου Μπουά και ύστερα Κροκόδειλου Κλαδά οδήγησαν πολλούς Χριστιανούς στο να ζητήσουν καταφύγιο στην Μάνη⁴⁰. Έκτοτε οι Μανιάτες θα πραγματοποιούν προσπάθειες για προσέγγιση και βοήθεια από τους Δυτικούς⁴¹ και θα έρθουν σε επαφή με τους Ενετούς, με τον Δούκα του Νεβέρ και με τους Ισπανούς. Το 1715 η Πελοπόννησος κατακτάται από τους Οθωμανούς, οι Ενετοί ηττώνται οριστικά και η Μάνη μπαίνει σε ένα καθεστώς ημιαυτονομίας, κατά το οποίο εισέρχεται στην διοίκησή της ο θεσμός του Μπέη⁴². Το 1770 έχουμε την τραγωδία των Ορλωφικών κατά την οποία ενισχύεται η βαρβαρότητα των Οθωμανών⁴³.

---

³⁸ Δ. Βαχαβιώλος (2018) 137-138.

³⁹ Δ. Βαχαβιώλος (2018) 137-138.

⁴⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 237.

⁴¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 249-264.

⁴² Α. Κουτσιλιέρης (1996) 285-295.

⁴³ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 296.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η θρησκεία είναι ένα φαινόμενο το οποίο συνδέει τον άνθρωπο και τις κοινωνίες από τα πανάρχαια χρόνια. Για την μελέτη των θρησκευτικών φαινομένων υπάρχει ο κλάδος της θρησκευτικής λαογραφίας, η οποία μελετά την παραδοσιακή και σύγχρονη λαϊκή συμπεριφορά καθώς και την συμμετοχή των ανθρώπων είτε στο επίσημο σύστημα θρησκευτικής πίστης της κοινωνίας τους, είτε σε ένα ανεπίσημο σύστημα πίστης, το οποίο σχετίζεται με ξόρκια και δεισιδαιμονίες⁴⁴. Σε κάθε εποχή δίπλα από την επίσημη θρησκεία βρίσκεται μία ανεπίσημη μορφή θρησκευτικής λατρείας αποτελούμενη από διάφορες πρακτικές⁴⁵. Παρότι σε πολλές περιπτώσεις, όπως θα δούμε, οι εκπρόσωποι της επίσημης Ορθοδοξίας εξάντλησαν όλα τα μέσα ενάντια σε ανεπίσημες μορφές λατρείας με ειδωλολατρικά χαρακτηριστικά δεν κατάφεραν ποτέ να τις εξαφανίσουν. Αντίθετα ενσωματώθηκαν στην Ορθόδοξη πίστη και συνεχίζουν να τελούνται μέχρι και σήμερα. Το ίδιο συμβαίνει και στην κοινωνία της Μάνης. Ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία τα ήθη και τα έθιμα του τόπου θα υπάρχουν, θα μεταβάλλονται και θα προσλαμβάνονται. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι ο λαϊκός άνθρωπος έχει πάντα την ανάγκη να τελεί τα θρησκευτικά του έθιμα και μέσα από αυτά να έρχεται σε επαφή με το θείο το οποίο τον προστατεύει⁴⁶.

Η θρησκευτική λαογραφία θεωρείται ο κλάδος, ο οποίος εξετάζει την θρησκευτική συμπεριφορά ενός λαού σε σχέση με τους υπόλοιπους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες⁴⁷. Η συμπεριφορά αυτή αποτελείται από πρακτικές, αντιλήψεις και νοοτροπίες οι οποίες προσδιορίζουν την σχέση που έχει ο λαϊκός άνθρωπος με το θείο και υπερφυσικό στοιχείο. Μάλιστα, το θεματολόγιό της σήμερα είναι τόσο ευρύ και πολυποίκιλο, που σε αρκετές περιπτώσεις κάποιες από τις κατηγορίες που περιλαμβάνει, θεωρούνταν μέχρι προσφάτως, πως ξεπερνούσαν τα όρια της θρησκείας⁴⁸. Όμως, όπως προαναφέραμε, η θρησκευτική συμπεριφορά εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Για να κατανοήσει καλύτερα ο αναγνώστης το εύρος αυτό παραθέτουμε το περιεχόμενο της ταξινόμησης του Γεωργίου Σπυριδάκη ως προς τις κατηγορίες της θρησκευτικής λαογραφίας⁴⁹: Η πρώτη κατηγορία σχετίζεται με δοξασίες προς τον Θεό, τον Χριστό, την Παναγία και τους Αγίους και χωρίζεται στην πίστη στον Θεό, στην Παναγία και στον Χριστό, στους Αγίους, στις

---

⁴⁴ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 25.

⁴⁵ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 26.

⁴⁶ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 27.

⁴⁷ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 42.

⁴⁸ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 44.

⁴⁹ Μ.Γ. Βαρβούνης (1995) 45-47.

διηγήσεις για θαύματα, σε εικόνες, στην εγκοίμηση, σε αναθήματα και τάματα, στον περισχοινισμό ναού ή ασθενούς, σε αγιάσματα, σε λιτανείες και σε πανηγύρεις. Η δεύτερη κατηγορία αφορά την πίστη σε δαίμονες και χωρίζεται στον διάβολο, σε τελώνια, αερικά, νεράιδες τη γελλώ, Λάμιες, καλικάντζαρους, γοργόνες, στοιχεία και σε μοίρες. Η τρίτη κατηγορία σχετίζεται με δοξασίες για τον χάρο και τον κάτω κόσμο και χωρίζεται στον χάρο, στους νεκρούς και την ψυχή, στον κάτω κόσμο και στον Άγγελο φύλακα. Η τέταρτη έχει να κάνει με την πίστη σε στοιχεία της φύσης και με ουράνια σώματα και χωρίζεται στην δενδρολατρεία, σε δοξασίες για την φωτιά, το νερό και τις πέτρες, στην δύναμη της φωτιάς του σπιτιού, στο νερό των πηγών, σε πέτρες συνδεδεμένες με προσκυνήματα, στον ήλιο και στην σελήνη, και σε μιμικές και δραματικές παραστάσεις. Τέλος ο Σπυριδάκης παραθέτει τα έθιμα του λαϊκού εορτολογίου τα οποία είναι το Τεσσαρακονθήμερο πριν την γιορτή των Χριστουγέννων, το Δωδεκαήμερο, άλλες γιορτές του Ιανουαρίου, γιορτές του Φεβρουαρίου, Απόκριες, των Αγίων Θεοδώρων, Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως, προετοιμασία για τον Μάρτιο, εορτές του Μαρτίου, εορτές πριν το Πάσχα, Κυριακή του Πάσχα, εβδομάδα της Διακαινησίμου, γιορτές του Απριλίου, γιορτές του Μαΐου, γιορτές σχετικές με το Πάσχα, γιορτές του Ιουνίου, γιορτές του Ιουλίου, γιορτές του Αυγούστου, γιορτές του Σεπτεμβρίου, γιορτές του Οκτωβρίου και γιορτές του Νοεμβρίου. Αρκετά στοιχεία από το περιεχόμενο της ταξινόμησης του Σπυριδάκη θα τα συναντήσουμε στην πορεία της εργασίας μας τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Μάνη και θα κατανοήσουμε πώς προσλαμβάνονται και επιβιώνουν από την αρχαιότητα έως και σήμερα.

Για να κατανοήσουμε την θρησκευτικότητα σε μια κοινωνία θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο παραμέτρους. Αρχικά θα πρέπει να δώσουμε βάση στην εποχή στην οποία βρισκόμαστε, καθώς και στην σχέση της θρησκείας με το οικονομικό, πολιτικό και ταξικό περιβάλλον το οποίο μελετάμε. Δεύτερον θα πρέπει να κατανοήσουμε τους όρους με τους οποίους εκφράζεται η θρησκευτικότητα από τους πιστούς. Τα πολιτισμικά πρότυπα κατά την Βυζαντινή εποχή και ιδιαίτερα κατά την πρώιμη περίοδο είναι αρκετά διαφορετικά από τα σημερινά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι νόρμες και οι κανονικότητες εκείνης της εποχής να διαφέρουν αρκετά από τις αντίστοιχες της δικής μας. Συμπερασματικά λοιπόν παίζει πολύ σημαντικό ρόλο η οπτική υπό την οποία θα μελετήσουμε ένα θρησκευτικό φαινόμενο.

Η πολεμική φύση των κατοίκων του Ταινάρου, για την οποία μαθαίνουμε από τον Προκόπιο δεν εμφανίστηκε κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Ήδη από την αρχαιότητα πολεμιστές από όλη την Λακωνία αποτελούσαν μισθοφορικά στρατιωτικά σώματα, τα οποία είχαν την βάση τους στο Τάιναρο⁵⁰. Το Τάιναρο μετεξελίσσεται σε κέντρο διακίνησης μισθοφορικών σωμάτων κυρίως από την μάχη στα Λεύκτρα το 370 π.Χ. και ύστερα⁵¹. Κάτι τέτοιο συντελείται καθαρά για βιοποριστικούς λόγους, λόγω κυρίως του μακροχρόνιου Πελοποννησιακού πολέμου αλλά και λόγω του άγονου εδάφους της Μάνης η οποία δυσκολευόταν να θρέψει τον πληθυσμό της, πόσο μάλλον και τον πληθυσμό που ερχόταν

---

⁵⁰ Α. Κουτσιλιέρης (2003) 104.

⁵¹ Α. Κουτσιλιέρης (2003) 109.

από άλλες περιοχές. Επομένως μπορούμε να κατανοήσουμε πως ήδη από την αρχαιότητα συγκροτείται στην περιοχή αυτή ένα στρατιωτικό καθεστώς το οποίο ακολουθεί έναν συγκεκριμένο στρατιωτικό κώδικα για να επιβιώσει. Λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική αιτιοκρατία του Θουκυδίδη μπορούμε να διαπιστώσουμε πως το ίδιο γεγονός που συμβαίνει κατά την παρακμή και την πτώση της Σπάρτης, επαναλαμβάνεται χιλιάδες χρόνια αργότερα και με την πτώση του Μυστρά στους Τούρκους. Μετά από επιδρομές διαφόρων γειτόνων και μετά από τους διωγμούς του Νάβιδος, αρκετοί Σπαρτιάτες έφυγαν από την περιοχή της Σπάρτης, δημιουργώντας έτσι μισθοφορικούς στρατούς στο Ταΐναρο και τελικά επί Ρωμαϊκής κυριαρχίας συγκροτείται το περίφημο Κοινό των Ελευθερολακώνων. Κατά παρόμοιο τρόπο μετά την κατάληψη του Μυστρά από τους Τούρκους αρκετοί Λάκωνες κατέφυγαν στην Μάνη και ίδρυσαν στρατόπεδο το οποίο ονομάστηκε «Στρατόπεδον τῶν ἐν Μάνη στρατιωτῶν»⁵².

Και φυσικά θα μπορούσε να αναρωτηθεί εύλογα κάποιος τι σχέση έχει η αρχέγονη πολεμική φύση των Μανιατών με την έννοια της θρησκευτικότητας. Κι όμως έχουν άμεση σχέση καθώς κατά την πρώιμη χριστιανική περίοδο ο τρόπος ζωής ενός πολεμιστή ερχόταν σε αντίθεση με μια ορθολογική θρησκευτική ηθική⁵³. Η άρνηση του πολεμιστή να πεθάνει και η αντίληψή του πως η ζωή του είναι σημαντικότερη από τον θάνατο έρχεται σε σύγκρουση με την ταπεινοφροσύνη, την λύτρωση και την μετά θάνατον ζωή της χριστιανικής πίστης. Η ιδεολογία ενός πολεμιστή παρέπεμπε περισσότερο στο αρχαίο ελληνικό πνεύμα, πριν την πολιτική αποδυνάμωση της αρχαίας Ελλάδας, κατά το οποίο ο μορφωμένος είναι αυτός ο οποίος είναι νέος σε ηλικία. Επομένως η πολεμική φύση των ανθρώπων της Μάνης όπως ήταν φυσικό θα τους εμπόδιζε να δεχτούν ολοκληρωτικά την χριστιανική πίστη.

Ένας άλλος παράγοντας ο οποίος έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο για την θρησκευτικότητα κατά την πρώιμη χριστιανική περίοδο, ήταν η αστική ή η μη αστική εγκατάσταση των ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Weber⁵⁴ κατά την περίοδο του πρώιμου Χριστιανισμού η αντίληψη που υπήρχε ήταν πως όσοι άνθρωποι ζούσαν σε αγροτικές περιοχές και επομένως ήταν αγρότες θεωρούνταν είτε ειδωλολάτρες, είτε Χριστιανοί κατωτέρου βαθμού. Εάν λάβουμε υπόψη μας τον αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα της Μάνης σε συνδυασμό με το ειδωλολατρικό παρελθόν των Ελευθερολακώνων συμπεραίνουμε πως οι κάτοικοι της Μάνης δεν θα ήταν δυνατόν να απορροφηθούν από τον Χριστιανικό κόσμο της εποχής, τουλάχιστον κατά την πρώιμη Χριστιανική περίοδο. Αντίθετα όσον αφορά τις πόλεις η Χριστιανική θρησκευτικότητα ήταν άκρως συνυφασμένη με τον αστικό τρόπο ζωής της πρώιμης Χριστιανικής περιόδου. Επίσης η εκκλησιαστική πίστη κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα αναπτύσσεται στην βάση των πόλεων, αφού τα εκκλησιαστικά αξιώματα ταυτίζονται με τις πατρίες και την ταξική διαστρωμάτωση της εποχής. Λειτουργώντας η

---

⁵² A. Κουτσιλιέρης (2003) 110.

⁵³ M. Weber (2006) 96-97.

⁵⁴ M. Weber (2006) 94-96.

χριστιανική κοινότητα της πόλης ως ένα σωματείο, εξυπηρετούσε συγκεκριμένους σκοπούς. Από αυτό το φαινόμενο χαρακτηρίζεται η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού μεσαίωνα, ο οποίος έχει τις βάσεις του στον μεσογειακό χώρο μέσω του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού αστικού δικαίου. Επομένως η Χριστιανική λατρεία πρώτα αναπτύχθηκε στις αστικές ζώνες και στις μεγάλες πόλεις της εποχής και στην συνέχεια εξαπλώθηκε και στον υπόλοιπο κόσμο.

Επομένως κατά την πρώιμη Χριστιανική περίοδο υπάρχουν κάποιες παράμετροι οι οποίες καθιστούν απρόσιτη έως και αδύνατη την πρόσβαση των ανθρώπων της Μάνης στην Χριστιανική λατρεία. Αυτές είναι η γεωγραφική ιδιομορφία της περιοχής, το πανάρχαιο ειδωλολατρικό παρελθόν, η πολεμική φύση των ανθρώπων της περιοχής, η μη αστική ζωή και τέλος η «κατώτερη» αγροτοκτηνοτροφική κοινωνική τάξη, η οποία διέπεται από έλλειψη ορθολογισμού για την ανάπτυξη κάποιας ηθικής θρησκευτικότητας, σύμφωνα με τις συνθήκες της εποχής⁵⁵.

Το ισχυρό ειδωλολατρικό παρελθόν της Μάνης επιβεβαιώνεται και μέσα από κάποια γεγονότα κατά την νεότερη εποχή τα οποία μαρτυρούν την επιβίωσή του. Παράδειγμα αποτελεί ένα περιστατικό το οποίο συνέβη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, και σηματοδοτούσε την απαγόρευση των αρχαίων δρωμένων στο Ταίναρο. Το περιστατικό αυτό μεταδόθηκε από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης και μας παραδίδεται από τον Κυριάκο Κάσση, τοπικό λόγιο και λαογράφο⁵⁶. Ο πρωταγωνιστής της ιστορίας Παύλος μαζί με την παρέα του αποφάσισαν τις Απόκριες να αναβιώσουν ένα αρχαίο και λαϊκό δρώμενο της περιοχής, που είχε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, παραγκωνιστεί, λόγω των Βαλκανικών πολέμων που είχαν προηγηθεί. Το δρώμενο αυτό πραγματοποιήθηκε τις Απόκριες. Μέσα από την αναβίωση του παρελθόντος, ο Παύλος μαζί με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, διακωμωδούσαν την τοπική εκκλησιαστική κοινότητα έχοντας ντυθεί παπάς και νύφη και κάνοντας παρέλαση με βωμολοχίες στα σοκάκια του χωριού. Ύστερα από το περιστατικό αυτό, ο δεσπότης του χωριού έκανε μήνυση στους νεαρούς και στην δίκη που έγινε την κέρδισε. Το πρόστιμο το οποίο πλήρωσαν οι νεαροί ήταν μεγάλο, αναγκάζοντάς τους να πουλήσουν το βόδι με το οποίο όργωναν το χωράφι τους. Από τότε λοιπόν ο συγγραφέας μας διηγείται πως τα λαϊκά μυστηριακά έθιμα του Ταινάρου έπαψαν να τελούνται.

---

⁵⁵ M. Weber (2006) 92.

⁵⁶ Κ. Κάσσης (2000) 104-105.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ

Είναι ευρέως γνωστό στους ιστορικούς και στους φιλόλογους το χωρίο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στο έργο του *De administrando imperio*, «ιστέον, ότι οί τοῦ κάστρου Μαΐνης οικήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἳ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγονόασιν.»⁵⁷

Στο χωρίο αυτό, ο Πορφυρογέννητος κάνει σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στους Σλάβους και σε μια άλλη ομάδα ανθρώπων, η οποία ζούσε στο κάστρο τῆς Μαΐνης και είχε την καταγωγή της στους παλαιότερους Ρωμαίους. Τα μέλη αυτής της εθνοτικής και θρησκευτικής ομάδας σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο εκχριστιανίστηκαν επί της βασιλείας του παππού του, του Βασιλείου του Α', τον 9^ο αιώνα. Συνειδητοποιούμε, λοιπόν, πόσο απομονωμένοι ήταν οι κάτοικοι του Κάστρου Μαΐνης τόσο κοινωνικά όσο και γεωγραφικά, αφού οι ειδωλολατρικοί πληθυσμοί στο Βυζάντιο μένουν στο περιθώριο από τον 6^ο αιώνα, ενώ τον 7^ο έχουν παύσει ήδη να υπάρχουν⁵⁸. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο έχει αρκετά μεγάλη σημασία να προσδιοριστεί με ακρίβεια ο όρος «Ἕλληνες» εντός της Λακωνικής γης.

Αρχικά η αναφορά που κάνει ο Αυτοκράτορας στους παλαιότερους Ρωμαίους, είναι μια καθαρά ιδεολογική αναφορά, η οποία δηλώνει τους πολιτιστικούς απογόνους του και τους διαχωρίζει από τους υπόλοιπους λαούς της Βυζαντινῆς επικράτειας⁵⁹. Μοιάζει να είναι ένας καθαρά κοινωνικός και πολιτιστικός προσδιορισμός, ο οποίος κάνει σαφή διαχωρισμό από το «εμείς» και οι «άλλοι». Κάτι τέτοιο το καταλαβαίνουμε, εφόσον η Ρώμη είναι ο πρόγονος της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας και οι ειδωλολάτρες διώκτες των Χριστιανῶν ταύτιζαν την θρησκεία τους με την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εξάλλου ο Πορφυρογέννητος χρησιμοποιεί ιδεολογικά το όνομα της Ρώμης σε όλο του το έργο. Επιπλέον το περιθώριο και ο απομονωτισμός, τα οποία τονίζει ο Αυτοκράτορας έχουν περισσότερο γεωγραφικό χαρακτήρα παρά κοινωνικό⁶⁰. Κάτι τέτοιο μαρτυρεί η φράση «ὄρος μέγα και ὑψηλότατον, τόπος δύσκολος, ἄνδρος καὶ ἀπρόσοδος»⁶¹. Ενδεχομένως λοιπόν ο Πορφυρογέννητος

⁵⁷ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 175.

⁵⁸ Η. Αναγνωστάκης (1993) 25.

⁵⁹ Η. Αναγνωστάκης (1993) 28.

⁶⁰ Η. Αναγνωστάκης (1993) 29.

⁶¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 175.

υπονοεί πως ο απομονωτισμός του πληθυσμού αυτού οφείλεται σε καθαρά γεωγραφικούς παράγοντες, καθώς και στην γειννιάσή τους, με αβάπτιστα σλαβικά φύλα. Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει και μια τρίτη κατηγορία πληθυσμού την οποία διαχωρίζει ο Αυτοκράτορας και από τους Σλάβους αλλά και από τους απογόνους των παλαιότερων Ρωμαίων. Την κατηγορία αυτή την ονομάζει «εντόπιοι» και είναι αυτοί, οι οποίοι συνέχιζαν να αποκαλούν το γένος αυτό των ειδωλολατρών «Έλληνες» ακόμα και μετά τον εκχριστιανισμό τους⁶².

Νεότεροι μελετητές έρχονται να επιβεβαιώσουν τον διαχωρισμό, τον οποίον κάνει ο Πορφυρογέννητος. Ένας από αυτούς είναι ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος κάνει αναφορά για το πανάρχαιο έθιμο του μασχαλισμού, το οποίο αναφέραμε παραπάνω σημειώνοντας: «Τό μεσαιωνικόν τοῦτο ἔθος τῶν Μανιατῶν δέν ἦτο μεμαρτυρημένον μέχρι τοῦδε, ἀλλά δέν ἦτο ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Εἶναι δέ ὁ λεγόμενος μασχαλισμός τῶν ἀρχαίων. Τούτου μνημονεύουσιν ὁ τέ Αἰσχύλος καί ὁ Σοφοκλῆς καί Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, σαφῶς δ' ἐκθέτουσιν ὁποῖος τίς ἦτο οἱ σχολιασταί αὐτῶν καί οἱ λεξικογράφοι»⁶³. Επιπλέον την «συγγένεια» μεταξύ Μανιατῶν και Τσακῶνων έρχονται σήμερα να την επιβεβαιώσουν κυρίως γλωσσολόγοι, όπως ο μελετητής της Τσακωνικής διαλέκτου Μιχαήλ Δέφνερ που υπερασπίζεται τη θέση ότι Τσακωνική διάλεκτος έχει δωρικά χαρακτηριστικά και είναι εξέλιξη της Λακωνικής⁶⁴.

Ο προσδιορισμός της θρησκευτικής ταυτότητας των «Ελλήνων» του Πορφυρογέννητου κάλλιστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το πιο δύσκολο κομμάτι της έρευνας. Σύμφωνα με τα ίδια τα λόγια του ίδιου του Αυτοκράτορα το μοναδικό σαφές συμπέρασμα, το οποίο μπορούμε να βγάλουμε είναι πως ο εθνικός ή φυλετικός διαχωρισμός υπόκειται στον προσδιορισμό «γενεά τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων» και ο θρησκευτικός διαχωρισμός υπόκειται στον όρο «Έλληνες»⁶⁵. Επομένως η αλήθεια είναι πως ο χαρακτηρισμός «Έλληνες» είναι άλλη μία τυπική θρησκευτική ονομασία για τους «άλλους» πληθυσμούς του Βυζαντίου, οι οποίοι παραμένουν αβάπτιστοι και με λίγα λόγια σημαίνει ειδωλολάτρες. Οι ειδωλολάτρες αυτοί δεν γνωρίζουμε κατά πόσο ήταν συνεχιστές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας ή σε ποιες ακριβώς θεότητες πίστευαν ακριβώς, διότι ο Πορφυρογέννητος δεν μας πληροφορεί για κάτι τέτοιο. Η μοναδική πηγή του 9^{ου} αιώνα, η οποία αναφέρεται στους ειδωλολάτρες εκείνης της εποχής είναι μια διάταξη του Ιουστινιάνειου Κώδικα, η οποία συνέχισε να υπάρχει και στα Βασιλικά του 9^{ου} αιώνα και απαγορεύει την μεταβίβαση περιουσίας σε ειδωλολάτρες⁶⁶. Επομένως για να βγάλουμε καθαρότερα και σωστότερα συμπεράσματα γι' αυτόν τον συγκεκριμένο πληθυσμό πρέπει να γυρίσουμε δύο αιώνες νωρίτερα και συγκεκριμένα στην Σύνοδο της Πενθέκτης το 691-692⁶⁷. Σύμφωνα με

⁶² Η. Αναγνωστάκης (1993) 30.

⁶³ Σ. Λάμπρος (1905) 181.

⁶⁴ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 208.

⁶⁵ Η. Αναγνωστάκης (1993) 31.

⁶⁶ Η. Αναγνωστάκης (1993) 39.

⁶⁷ Η. Αναγνωστάκης (1993) 40-41.

τον κανόνα 62 ο οποίος έχει τον τίτλο «Φεύγειν τὰ ἔθνικὰ ἔθη», καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως όντως εκείνη την εποχή οι ειδωλολάτρες στο Βυζάντιο ήταν ένα σοβαρό ζήτημα. Παρ' όλα αυτά όμως σύμφωνα και με διάφορους μελετητές όπως οι Kaegi και Haldon η ειδωλολατρική θρησκεία έχει πάψει να υπάρχει ήδη από τον 6^ο αιώνα⁶⁸. Επομένως θεωρείται λανθασμένη η συνάρτηση της ύπαρξης ελληνικής γλώσσας και κάποιων ειδωλολατρικών πρακτικών, οι οποίες συνιστούν επιβιώματα του αρχαίου παρελθόντος, με την ύπαρξη οργανωμένης ειδωλολατρικής θρησκείας. Σύμφωνα με τον Ηλία Αναγνωστάκη η έκφραση ειδωλολατρικών συμπεριφορών κατά την μέση και ύστερη Βυζαντινή περίοδο μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες⁶⁹: στην πρώτη, ανήκουν κάποια μέλη της ανώτερης πνευματικής και αστικής ζωής του Βυζαντίου, οι οποίοι ακολούθησαν συνειδητά έναν ειδωλολατρικό τρόπο ζωής, αφού επηρεάστηκαν έντονα από τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό, όπως για παράδειγμα ο Λέων ο μαθηματικός, ο οποίος δίδαξε στην σχολή της Μαγναύρας και στην συνέχεια ο Ιωάννης ο Ιταλός επηρεασμένος έντονα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Στη δεύτερη κατηγορία στην οποία ανήκε και ο ειδωλολατρικός πληθυσμός της Μάνης, αφορά απομακρυσμένες γεωγραφικά περιοχές, οι οποίες κατοικούνταν από αγροτικούς πληθυσμούς.

Επομένως, από το συγκεκριμένο χωρίο του Πορφυρογέννητου, συμπεραίνουμε πως τα δύο βασικά στοιχεία των «Ελλήνων» για τους οποίους μιλάει είναι πρώτον, ότι ήταν γνήσιοι απόγονοι των Ρωμαίων και δεύτερον ότι δεν είχαν βαπτισθεί Χριστιανοί μέχρι και την εποχή του Βασιλείου του Μακεδόνας. Από εκεί και ύστερα για να ερμηνεύσουμε σωστά και τα συγκεκριμένα ειδωλολατρικά τους κατάλοιπα, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, δεν υπάρχει καθαρή διάκριση ανάμεσα στον Χριστιανισμό και στην μαγεία ή στην δεισιδαιμονία σύμφωνα με τους νόμους του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ένας από αυτούς, του 321, αναφέρει πως όσοι άνθρωποι διαθέτουν μαντικές ικανότητες και ενεργούν εναντίον άλλων ανθρώπων ή οδηγούν την ψυχή άλλων ανθρώπων προς την ηδονή, θα τιμωρούνται αυστηρά. Αντίθετα δεν θα διώκονται όσοι χρησιμοποιούν θεραπευτικά μέσα για το καλό των ανθρώπινων σωμάτων ή τα *ρήματα* που χρησιμοποιούνται σε αγροτικούς τόπους για να μην καταστρέφεται η ετήσια σοδειά από διάφορα στοιχεία της φύσης⁷⁰. Εύλογα λοιπόν μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα πως ήδη από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους το φαινόμενο της δεισιδαιμονίας και της μαγείας θα μπορούσε να ήταν αρκετά έντονο. Όσο αφορά τη Μάνη ήταν και είναι μια φτωχή αγροτική περιοχή η οποία σε πολλές περιπτώσεις της ιστορίας της καλούνταν να θρέψει περισσότερα στόματα από όσα θα μπορούσε. Πόσο μάλλον κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα κατά τους οποίους η εγκατάσταση σλαβικών φύλων οργανωμένων σε αγροτοκτηνοτροφικές πατριές είναι έντονη⁷¹. Για να κατανοήσουμε, αναλογικά με άλλες περιοχές, πόσο άγονη ήταν η Μέσα Μάνη, για την οποία κάνει λόγο ο Πορφυρογέννητος,

⁶⁸ Η. Αναγνωστάκης (1993) 41.

⁶⁹ Η. Αναγνωστάκης (1993) 41.

⁷⁰ Σ. Τρωϊάνος (1999) 271-272.

⁷¹ Κ. Θεοδωρακάκος (1999) 3.

λάβουμε υπόψη μας μια ιστορική πληροφορία που αφορά όμως στη νεότερη εποχή, αφού δεν διαθέτουμε στοιχεία για την μεσοβυζαντινή περίοδο. Έτσι, λοιπόν, κατά την περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής ύστερα από έρανο που έκανε ο ελαιουργικός συνεταιρισμός του Κελεφά Γυθείου συγκέντρωσε 1.000 δραχμές σε αντίθεση με τον αντίστοιχο της Μικρής Μαντινείας της μεσσηνιακής Μάνης ο οποίος συγκέντρωσε 20.000 δραχμές⁷².

Επομένως, η αύξηση του πληθυσμού στην περιοχή της Μάνης προς την Μέση Βυζαντινή περίοδο σε αναλογία με το άγονο έδαφός της είναι δυνατόν να οδήγησαν στην επιβίωση κάποιων παγανιστικών απολιθωμάτων, εφόσον η εξάρτηση του πληθυσμού από την φύση ήταν άμεση. Στον απομονωτισμό των ειδωλολατρικών πληθυσμών, οι οποίοι είχαν επιβιώσει κατά τον 6^ο και κατά τον 7^ο αιώνα πέρα από τον γεωγραφικό παράγοντα, όπως στην περίπτωση της Μάνης, συνέβαλαν και άλλοι δύο αρκετά σημαντικοί. Ο ένας είναι εγγενής και καθαρά ιδεολογικός, ενώ ο δεύτερος είναι εξωτερικός και έχει να κάνει με επιδρομές και αναμίξεις άλλων λαών με την Βυζαντινή Αυτοκρατορία⁷³. Η ειδωλολατρική ελίτ των πρωτοχριστιανικών αιώνων στράφηκε προς τον ερημητισμό και την απομόνωση επηρεασμένη από την διδασκαλία του Ιάμβλιχου. Για τα χαμηλότερα όμως κοινωνικά στρώματα των ειδωλολατρών βασικό ρόλο στην περιθωριοποίησή τους, πέρα από τις διώξεις του Ιουστινιανού, έπαιξαν οι σλαβικές ηπειρωτικές μεταναστεύσεις και οι θαλάσσιες αραβικές επιδρομές κατά τον 7^ο αιώνα⁷⁴. Το κλείσιμο της Ακαδημίας των Αθηνών από τον Ιουστινιανό το 529 καταδεικνύει ότι υπήρχε έντονη και ισχυρή δράση των ειδωλολατρών μέχρι και εκείνη την περίοδο⁷⁵. Πενήντα περίπου χρόνια αργότερα, όπου και ξεκινάει η κάθοδος των Σλαβικών φύλων συνεχίζει να υπάρχει η παρουσία ειδωλολατρών⁷⁶, εφόσον το διάστημα των 50 αυτών χρόνων θεωρείται μικρό εν σχέσει με τους 11 αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Ηλία Αναγνωστάκη η σλαβική αυτή εγκατάσταση συμβάλλει και στην διατήρηση κάποιων ειδωλολατρικών στοιχείων.

ΜΑΝΙΑΤΕΣ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΙ

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση, την οποία πιθανόν είχαν οι Σλάβοι με τους εναπομείναντες ειδωλολάτρες της Μάνης, ανάμεσα στα χρόνια της εγκατάστασής τους μέχρι και την πλήρη καθυπόταξή τους 300 χρόνια αργότερα. Από τις πηγές, τις οποίες έχουμε, συνειδητοποιούμε πως το πολιτιστικό επίπεδο μεταξύ των δύο πληθυσμών ήταν αρκετά διαφορετικό.

Σημαντικές πληροφορίες για τις μετακινήσεις των Σλάβων μας δίνει ο Χαλκοκονδύλης στην *Α' Απόδειξη Ιστοριών*, όπου αναφέρει: «Τοσόνδε μέν τοι επίσταμαι ως τοῖς ὀνόμασι, ταῦτα

⁷² Ι. Καρακασιάνης (2010) 56.

⁷³ Η. Αναγνωστάκης (1993) 43-47.

⁷⁴ Η. Αναγνωστάκης (1993) 45-47.

⁷⁵ Α. Cameron (1969) 7-29.

⁷⁶ Η. Αναγνωστάκης (1993) 47.

δή τὰ γένη διεστηκότα ἀλλήλων, ἤθεσι μὲν οὐκέτι, γλώττη δὲ καὶ φωνῆ τῇ αὐτῇ χρώμενοι, κατάδηλοί εἰσι ἔτι καὶ νῦν. Ὡς μὲν τοι διέσπαρται ἀνὰ τὴν Εὐρώπην πολλαχῆ ῥῆκσαν, ἄλλη τε δὴ καὶ ἔν τινι τῆς Πελοποννήσου χώρας τε τῆς Λακωνικῆς ἐς τὸ Ταῦγετον ὄρος, καὶ ἐς τὸ Ταίναρον ῥῆκμένον»⁷⁷. Το ἀπόσπασμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Χαλκοκονδύλη: «Ἀπόδειξις ἱστοριῶν». Κάνοντας λόγο γιὰ τὸ Ταίναρο δὲν ἀναφέρεται στὴν σημερινή μικρὴ γωνία τοῦ Ταινάρου, ἀλλὰ σε ολόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς Μάνης. Χρησιμοποιεῖ, ὅμως, τὸ πανάρχαιο ὄνομα «Ταίναρο» γιὰ νὰ δίνει ἕναν ἀρχαιοπρεπὴ τόνο στὸ κείμενό του.

Κατόπιν, τὸ διαφορετικὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο Σλάβων, Μανιατῶν ἐγκεῖται κυρίως στὴν σύγκρισή τους με τοὺς Βλεμμύες καὶ τὴν σχέση που εἶχαν με τοὺς εἰδωλολάτρεις τῆς περιοχῆς τῆς Αἰγύπτου⁷⁸. Παρότι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ παρουσία ξένων φύλων συμβάλλει στὴν διατήρηση τοῦ ντόπιου εἰδωλολατρικοῦ στοιχείου, παρατηροῦμε μιὰ βασικὴ διαφορὰ. Οἱ Βλεμμύες, οἱ ὁποῖοι νικήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, υποστήριξαν με τὴν βούλησή τους τοὺς εἰδωλολάτρεις Αἰγύπτιους καὶ συμμάχησαν μαζί τους. Κάτι τέτοιο μας κάνει νὰ βγάζουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα τῶν δύο αὐτῶν πληθυσμῶν ἦταν ἡ ἴδια. Παρατηροῦμε ὅμως πὼς δὲν συνέβη ποτέ τὸ ἴδιο στὴν περίπτωση τῶν Σλάβων καὶ τῶν Μανιατῶν. Οἱ Σλάβοι συνέβαλαν πράγματι σε μεγάλο βαθμὸ στὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Μανιατῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴν καθυπόταξή τους, χωρὶς ὅμως τὴν βούλησή τους. Ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ Πορφυρογέννητος στὸ ἔργο του, οἱ Σλάβοι υποτάχθηκαν οριστικὰ στὴν Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία ἐπὶ βασιλείας τοῦ Μιχαήλ τοῦ Γ' (842-867)⁷⁹. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀναφέρεται πούθενά πὼς συμμάχησαν με τοὺς Ἕλληνας τῆς Λακωνικῆς γῆς, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τῶν Βλεμμυῶν. Ἀπὸ αὐτὸ καταλαβαίνουμε πὼς παρότι καὶ οἱ δύο πληθυσμοὶ δὲν εἶχαν ἐκχριστιανιστεῖ, δὲν εἶχαν κοινὰ θρησκευτικὰ σημεῖα μεταξύ τους ἢ τουλάχιστον δὲν συνυπήρχαν.

Ἐπομένως ὁ καθυστερημένος ἐκχριστιανισμὸς τῶν Μανιατῶν ὡς πρὸς τὴν σχέση τους με τοὺς Σλάβους, οφείλεται πρῶτον στὴν ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων στὴν περιοχὴ καὶ στὶς πληθυσμιακὲς ἀνακατατάξεις που ἀκολούθησαν. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὕστερα δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἰδιαίτερες ἐπαφές οἱ δύο πληθυσμοὶ μεταξύ τους. Κάτι τέτοιο ἐπιβεβαιώνει ὁ ἱστορικός Βον, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα με τὸ σλαβικὸ ζήτημα. Ὁ γνωστὸς ἱστορικός ἀναφέρει πὼς μέχρι καὶ τὸν 15^ο αἰῶνα οἱ Μελιγγοὶ καὶ οἱ Εζερίτες παρέμειναν ἐθνικὰ ὁμοιογενεῖς ἀν καὶ δὲν παρουσιάζουν ἕναν οριστικὸ ἐθνικὸ χαρακτήρα ὅπως οἱ Τσάκωνες καὶ οἱ Μανιάτες⁸⁰. Ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φαλμεράγιερ, ὁ ὁποῖος ἀς μὴν ξεχνάμε πὼς ἦταν ὁ μεγαλύτερος υπερασπιστὴς τῆς θεωρίας ἐκσλαβισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, παραδέχεται πὼς τὸν 10^ο αἰῶνα οἱ Μανιάτες ἦταν μιὰ κλειστὴ καὶ αὐτόνομη κοινότητα καὶ πὼς δὲν εἶχαν καμία

⁷⁷ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 169-170.

⁷⁸ Η. Αναγνωστάκης (1993) 46-47.

⁷⁹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 174.

⁸⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 172-173.

συγγένεια αίματος με τους Σλάβους⁸¹. Μάλιστα αναφέρει πως: «τὰ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ταυγέτου κείμενα καί ὑπὸ εἰδωλολατρῶν κατοικούμενα τμήματα. Διεσώθησαν δὲ πιθανώτατα (...) τελευταῖον ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου, τὸ φρούριον τοῦ Οἰτύλου μετὰ τῶν ἀπόκρυμνων βράχων τῆς σημερινῆς περιοχῆς τῆς Μάνης πρὸς βορρᾶν τοῦ Ταινάρου⁸²».

Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη την μη στρατιωτική συμμαχία Σλάβων και Μανιατών ενάντια στον κρατικό μηχανισμό του Βυζαντίου, το διαφορετικό πολιτισμικό τους επίπεδο αλλά και το ότι οι Σλάβοι δεν έφτασαν ποτέ σε κάποιες περιοχές της Μάνης και κυρίως στην μέσα Μάνη⁸³ συμπεραίνουμε πως δεν είναι δυνατόν να είχαν κοινές ειδωλολατρικές συνήθειες, όπως και δεν θα ήταν δυνατό να συνυπήρχαν κατά την μέση Βυζαντινή περίοδο, εφόσον και οι δύο πληθυσμοί δεν είχαν εκχριστιανιστεί πλήρως.

---

⁸¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 170.

⁸² Δ. Μέξης (1977) 159.

⁸³ Δ. Μέξης (1977) 158.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΕΟΡΤΑΙ ΚΑΙ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε έναν διαχωρισμό μεταξύ των εορτών οι οποίες ελάμβαναν χώρα στο Βυζάντιο. Στην συνέχεια θα αναφέρουμε τις βασικές εορτές των Βυζαντινών και θα αναλύσουμε κάποια λαογραφικά τους στοιχεία. Τις περισσότερες πληροφορίες τις αντλούμε από τον μεγάλο λαογράφο Φαίδωνα Κουκουλέ και το έργο του *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*.

Η πρώτη και η κυριότερη κατηγορία εορτών ήταν οι εκκλησιαστικές εορτές⁸⁴. Οι μεγάλες θρησκευτικές εορτές θεωρούνταν η Κυριακή του Πάσχα, της Μεσοπεντηκοστής, της Μεταμορφώσεως, του Ευαγγελισμού, της Αναλήψεως, των Χριστουγέννων και των Φώτων⁸⁵. Η ιερότητα των εορτών αυτών καθίσταται εμφανής από την στάση των πιστών. Την παραμονή κάθε εκκλησιαστικής εορτής, αφού οι πιστοί εισέρχονταν στον ναό, έψελναν καθ' όλη την διάρκεια της βραδιάς παννύχιους ύμνους. Την επόμενη ημέρα, πριν εισέλθουν οι πιστοί στον ναό έπλεναν τα χέρια τους, γιατί ήταν ανόσιο να προσεύχονται με άνιπτα χέρια. Στην Μάνη γνωρίζουμε πως κατά την ημέρα της Αναλήψεως οι ντόπιοι Μανιάτες κάνουν το πρώτο τους μπάνιο στην θάλασσα το οποίο το αντιμετωπίζουν ως ιαματικό λουτρό⁸⁶. Βασικά στοιχεία που μαρτυρούν την ιερότητα των εορτών αυτών ήταν η ησυχία που έκαναν οι πιστοί εντός του ναού και τα καθαρά και λαμπερά φορέματα που έπρεπε να φορούν⁸⁷. Επομένως μέσα από την ιερότητα αυτών των εορτών επιβλήθηκε η αργία της Κυριακής⁸⁸.

Βασική υποχρέωση των πιστών κατά την διάρκεια μιας θρησκευτικής εορτής ήταν ο κάθε ένας από αυτούς να φιλοξενεί στην οικία του ξένους από άλλα μέρη⁸⁹. Κατά την περίοδο της εορτής του Πάσχα οι οικοδέσποινες του σπιτιού καθάριζαν εσωτερικά και εξωτερικά τις οικίες τους, ενώ στο έδαφος των αυλών τους έριχναν αρωματικά φύλλα⁹⁰.

Η δεύτερη κατηγορία εορτών που έχουμε στο Βυζάντιο σύμφωνα με τον Φαίδωνα Κουκουλέ είναι οι κοινωνικές εορτές στις οποίες ανήκουν τα γενέθλια και τα ονομαστήρια⁹¹. Ο κανόνας μγ' Συνόδου της Λαοδικείας ορίζει: «Ού τελεῖται τῆ Τεσσαρακοστῆ γάμος, οὐδὲ γενέθλιον»⁹². Σύμφωνα με τα λεγόμενα του γνωστού

---

⁸⁴ Φ. Κουκουλές (1952) 7.

⁸⁵ Φ. Κουκουλές (1952) 9.

⁸⁶ Γ. Μανιατέας (2014) 12.

⁸⁷ Φ. Κουκουλές (1952) 8.

⁸⁸ Φ. Κουκουλές (1952) 8.

⁸⁹ E. Kurtz (1903) 88.

⁹⁰ E. Kurtz (1903) 93.

⁹¹ Φ. Κουκουλές (1952) 11.

⁹² Βλ. PG 114, 265.

συγγραφέως πολλών αγιολογικών κειμένων, διαπιστώνουμε πως απαγορευόταν από την εκκλησία να εορτάζονται τα γενέθλια κατά την περίοδο της Σαρακοστής. Στην συνέχεια έχουμε τα ονομαστήρια, στα οποία οι φίλοι εύχονταν «καλή εορτή σου»⁹³. Και κατά τις δύο αυτές εορτές οι εορτάζοντες, οι οποίοι υποδέχονταν τον κόσμο στην οικία τους, την στόλιζαν με διάφορα άνθη όπως κλαδιά δάφνης και δεντρολίβανο και στην συνέχεια δέχονταν διάφορα δώρα⁹⁴. Παρ' όλα αυτά όμως, όπως αναφέρεται και στο *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων* (τόμος Γ', Κανόνας ΛΖ'): «ὅτι οὐ δεῖ παρὰ τῶν Ἰουδαίων, ἢ αἰρετικῶν, τὰ πεμπόμενα ἑορταστικὰ λαμβάνειν, μηδὲ συνεορτάζειν αὐτοῖς.»⁹⁵, διαπιστώνουμε πως οι Χριστιανοί απαγορευόταν να δέχονται δώρα και να συνεορτάζουν μαζί με Ιουδαίους και αιρετικούς. Ενδεχομένως λοιπόν στην περίπτωση των «Ελλήνων» του Πορφυρογέννητου ο εκκλησιαστικός αυτός κανόνας να ήταν άλλος ένας λόγος, ο οποίος συνέβαλε στην απομόνωση του συγκεκριμένου πληθυσμού, καθώς και στην καθυστέρηση του εκχριστιανισμού του, εφόσον στην ουσία απαγόρευε μια δυνατότητα κοινωνικής επαφής.

Η τρίτη κατηγορία εορτών, την οποία μας παραδίδει ο Κουκουλές, είναι οι λαϊκές εορτές. Η πρώτη μεγάλη λαϊκή εορτή είναι οι Καλάνδες. Ο Γρηγόριος Νύσσης μας πληροφορεί: «ἐορτὴν ἄγειν σύνηθες τοῖς Ῥωμαίοις περὶ τὴν χειμέριον ὥραν τρόπον κατὰ τινὰ πάτριον ὄτε τοῦ ἡλίου πρὸς τὴν ἄνω χώραν ἀναποδίζοντος, πλεονάζειν ἄρχεται τὸ ἡμερήσιον μέτρον»⁹⁶. Από το κείμενο αυτό καταλαβαίνουμε πως η συγκεκριμένη εορτή εορταζόταν την πρώτη Ιανουαρίου. Η εορτή των Καλάνδων προέρχεται από την Ρωμαϊκή εποχή και για αυτό μας πληροφορεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: «αἱ δὲ περὶ αὐτὸν Καλάνδαι καὶ ὅσα σεμνὰ τελοῦνται περὶ αὐτάς, Ῥωμαίων προξευρήματα καὶ αὐτά»⁹⁷. Όπως και στην ρωμαϊκή περίοδο, οι άνθρωποι την εκείνη ημέρα στόλιζαν τις οικίες τους με κλαδιά δάφνης και άλλα φυτά, το ίδιο έκαναν και στην βυζαντινή εποχή. Κατά τον Γρηγόριο Νύσση: «δεξιὰς τινὰς συντυχίας καὶ εὐφροσύνας καὶ πόρους ἐπετηδεύουσιν»⁹⁸ μαρτυρείται η δραστική επίδραση των προλήψεων επί των Βυζαντινών, η οποία επιβιώνει μέχρι και τις μέρες μας. Σύμφωνα με το έθιμο αυτό πρόσεχαν ιδιαίτερα ποιο θα ήταν το πρόσωπο που θα πατούσε πρώτο το πόδι του στην οικία, εφόσον θα συνέβαλε στην καλή πορεία του έτους. Έντονο είναι το στοιχείο της δραστικής επίδρασης των προλήψεων επί του πληθυσμού της Μάνης καθώς όπως μας πληροφορεί ο Γιάννης Μανιατέας, οι Μανιάτες προσέχουν αρκετά το τι θα κάνουν κατά την διάρκεια της πρωτοχρονιάς διότι ότι κάνουν εκείνη την ημέρα θα το κάνουν για όλο το έτος⁹⁹.

---

⁹³ Φ. Κουκουλές (1952) 12.

⁹⁴ Φ. Κουκουλές (1952) 12.

⁹⁵ Ράλλης & Πότλης (3, 1853) 206.

⁹⁶ Βλ. ΡΓ. 46, 1049.

⁹⁷ Φ. Κουκουλές (1952) 14.

⁹⁸ Βλ. ΡΓ 46, 1049.

⁹⁹ Γ. Μανιατέας (2014) 17.

Η δεύτερη λαϊκή σημαντική εορτή έχει και αυτή τις ρίζες της στην ρωμαϊκή εποχή, λόγω του ότι μέχρι και το 46 π.Χ. ο πρώτος μήνας του έτους εθεωρείτο ο Μάρτιος¹⁰⁰. Πρόκειται για τον εορτασμό της πρώτης Μαρτίου, ο οποίος επιβίωσε και στο Βυζάντιο και ενδεχομένως τελούνταν τα ίδια έθιμα με την αντίστοιχη της πρώτης Ιανουαρίου. Κάποιες πληροφορίες για την εορτή αυτή μας δίνει και πάλι ο Γ. Νύσσης ο οποίος αναφέρει: «μεγάλης και καθολικής έορτής ήν σύμπασα κατὰ ταύτον έορτάζει τῶν ανθρώπων ζωή» και «έπιδεικνύεσθαι τήν έγκειμένην ταῖς ψυχαῖς ήμῶν διάθεσιν καὶ τινες τοῖς ίδίοις δώροις δωροφοροῦντες εύφροσύνην έπισημαίνουσιν»¹⁰¹. Από τις φράσεις αυτές καταλαβαίνουμε πως η εορτή της πρώτης Μαρτίου με την αντίστοιχη της πρώτης Ιανουαρίου, ίσως κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια να είχαν την ίδια βαρύτητα. Σύμφωνα με το *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων* (τόμος Β', κανόνας ΞΒ'), η εορτή αυτή απαγορεύθηκε μερικώς τον 7^ο αιώνα: «τὴν έν τῇ πρώτῃ Μαρτίου μηνὸς ήμέρα έπιτελουμένην πανήγυριν, καθάπαξ έκ τῆς τῶν πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα»¹⁰², αφού την συναντάμε μέχρι και τον 15^ο αιώνα.

Το ίδιο συνέβη και με την τρίτη λαϊκή εορτή, τα Βρουμάλια, τα οποία απαγορεύθηκαν τον 7^ο αιώνα ο λαός όμως συνέχισε να τα εορτάζει μέχρι το τέλος του ΙΒ' αιώνα¹⁰³, όπως φαίνεται και από τους στίχους του Θεοδώρου του Προδρόμου

«ήμέρα γαρ χαρμόσυνος ή σήμερα ήμέρα
χαρᾶς ήμέρας κοσμικής, ήμέρα Βρουμαλίου»¹⁰⁴

Σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Λυδό η λατινική λέξη *Bruma* σημαίνει την βραχύτερη ημέρα του έτους, η οποία συνδέεται με το χειμερινό ηλιοστάσιο τον Δεκέμβριο. Είχε έντονες επιδράσεις από τις εορτές της Θεάς Δήμητρας και του Θεού Διονύσου λόγω του ότι οι Ρωμαίοι προσέφεραν στους ιερείς της Δήμητρας ελαιόλαδο, σιτάρι και μέλι. Στην ίδια μάλιστα εορτή συνήθιζαν να θυσιάζουν χοίρους στον Κρόνο. Για τους Βυζαντινούς οι εκδηλώσεις ξεκινούσαν στις 24 Νοεμβρίου και τελείωναν στις 17 Δεκεμβρίου εν αντιθέσει με τους Ρωμαίους, οι οποίοι τα εόρταζαν μία ημέρα, συνήθως την 24^η ή την 25^η Δεκεμβρίου¹⁰⁵. Εφόσον οι ημέρες που εόρταζαν τα Βρουμάλια οι Βυζαντινοί ήταν 24 όσα και τα γράμματα της αλφαβήτου δηλαδή, τα συνδύαζαν με την ονομαστική τους εορτή¹⁰⁶. Την πρώτη ημέρα των εορτών γιόρταζαν αυτοί οι οποίοι το όνομά τους ξεκινούσε από Α, την δεύτερη αυτών που ξεκινούσε από Β και ούτω καθεξής. Κύριο χαρακτηριστικό της εορτής αυτής ήταν οι ευχές, οι οποίες δινόντουσαν στους εορτάζοντες. Από τον Πορφυρογέννητο στο *Περί τῆς Βασιλείου Τάξεως* πληροφορούμαστε πως στον εορτάζοντα βασιλιά απευθυνόταν η ευχή: «πολλά τὰ έτη»¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Φ. Κουκουλές (1952) 19-20.

¹⁰¹ Βλ. ΡG 46, 1025.

¹⁰² Ράλλης & Ποτλής (2, 1852) 448. Φ. Κουκουλές (1952) 22-23.

¹⁰³ Φ. Κουκουλές (1952) 27-28.

¹⁰⁴ E. Kurtz (1908) 81. Φ. Κουκουλές (1952) 28.

¹⁰⁵ Φ. Κουκουλές (1952) 26.

¹⁰⁶ Φ. Κουκουλές (1952) 27.

¹⁰⁷ Φ. Κουκουλές (1952) 28.

Τα ροζάλια ήταν επίσης εορτή, η οποία συνδέθηκε με την άνοιξη και συγκεκριμένα με την Πεντηκοστή¹⁰⁸. Ήδη εορταζόταν κατά την αυτοκρατορική περίοδο και ονομαζόταν *rosalia* ή *Rosaria* λόγω της χρήσεως ρόδων. Κατά την βυζαντινή περίοδο ο χαρακτήρας του εορτασμού των Ροζαλίων είχε και αρκετά κωμικά χαρακτηριστικά, αφού συνηθιζόταν να συναθροίζεται κόσμος, ανάμεσα στον οποίον φοιτητές και καθηγητές απήγγελλαν κάποιους λόγους, τις λεγόμενες ακροάσεις¹⁰⁹. Κατά τα νεότερα χρόνια όμως ο χαρακτήρας της εορτής των Ροζαλίων μετατράπηκε από φαιδρός σε πένθιμος. Κάτι τέτοιο συνέβη διότι οι τάφοι των μαρτύρων αλλά και των κοινών θνητών στολίζονταν με ρόδα. Έτσι λοιπόν τα ρόδα, τα οποία συμβόλιζαν την ζωή του ανθρώπου συνδέθηκαν με πένθιμες εορτές¹¹⁰.

Η βασική παρατήρηση την οποία μπορούμε να κάνουμε κυρίως από τις λαϊκές εορτές στο Βυζάντιο, είναι πως παρά το ειδωλολατρικό τους παρελθόν, το οποίο ανάγεται στην αυτοκρατορική περίοδο, συνέχισαν να υπάρχουν, να μεταβάλλονται και να προσλαμβάνονται από την χριστιανική θρησκεία, στην οποία πίστευε ο απλός λαός. Οι εκκλησιαστικές απαγορεύσεις δεν πτόησαν τον μέσο άνθρωπο και φτωχό αγρότη του Βυζαντίου στην πίστη του οποίου οφείλεται το γεγονός ότι επιβίωσαν οι λαϊκές απλές εορτές μέχρι και στις μέρες μας. Έτσι η σύνδεση Αρχαιότητας, Βυζαντίου και Νεότερου Ελληνισμού επιβεβαιώνεται τρανά από το θρησκευτικό παράδειγμα των λαϊκών εορτών.

---

¹⁰⁸ Φ. Κουκουλές (1952) 31.

¹⁰⁹ Φ. Κουκουλές (1952) 29.

¹¹⁰ Φ. Κουκουλές (1952) 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα είδη λατρείας που υπάρχουν στην περιοχή της Μάνης, συσχετίζοντας κάποια βυζαντινά θρησκευτικά στοιχεία με την Αρχαιότητα αλλά και με τον Νεότερο Ελληνισμό.

Αρχικά θα πρέπει να αναφέρουμε πως το ισχυρότερο αλλά και το παλαιότερο είδος θρησκευτικής λατρείας στην Μάνη έχει άμεση σχέση με την εξ αίματος συγγένεια και με το παρελθόν του γένους¹¹¹. Το συγγενικό αυτό είδος λατρείας εκφράζεται με εορτές οι οποίες πραγματοποιούνται στην οικογενειακή εκκλησία η οποία ανήκει στο συγκεκριμένο γένος. Βασική λειτουργία αυτών των οικογενειακών εκκλησιών είναι η διατήρηση της μνήμης προς τους νεκρούς. Είναι χαρακτηριστικό στην κοινωνία των Μανιατών η στενή σύνδεση η οποία υπάρχει με τους νεκρούς προγόνους κάτι το οποίο έχει παρατηρηθεί και σε άλλους λαούς. Η στενή σύνδεση η οποία είχαν και έχουν οι Μανιάτες με τους νεκρούς μαρτυρείται από το ότι κάθε οικογένεια και κάθε γένος εκτός από την οικογενειακή του εκκλησία, είχε και τον οικογενειακό του τάφο¹¹². Οι οικογενειακοί αυτοί τάφοι, οι οποίοι αποτελούσαν τα παλαιά νεκροταφεία, ονομάζονται καμάρια και είχαν παρόμοιο κτίσιμο με την κανονική καμάρα των μανιάτικων σπιτιών. Βασικά τους χαρακτηριστικά είναι πως είναι τετράγωνα και πως έχουν εσωτερικά θέσεις δεξιά και αριστερά για να τοποθετούνται κιβώτια με οστά των νεκρών προγόνων, μετά την ανακομιδή τους. Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να αναφέρουμε πως η λατρεία των οστών των νεκρών έχει πανάρχαιες ελληνικές ρίζες. Όπως για παράδειγμα έχουμε την μεταφορά των οστών του Θησέα από την Σκύρο στην Αθήνα ή του Ορέστη στην Σπάρτη από την Τεγέα. Πρόσληψη της αρχαιοελληνικής εκείνης λατρείας από το Βυζάντιο, είναι η λατρεία των λειψάνων των Αγίων κατά την νεότερη εποχή¹¹³. Και κατά τις μεγάλες Εορτές του έτους οι συγγενείς εκφράζουν το έντονο ενδιαφέρον για τους νεκρούς τους. Συγκεκριμένα κατά την εορτή της Κυριακής των Βαΐων και κατά το Πάσχα, οι γυναίκες τοποθετούν βαγιές στους τάφους των συγγενών που έχουν πεθάνει πρόσφατα. Κατά την Δευτέρα της Λαμπρής δε, τοποθετούν στους τάφους μαύρα ή κόκκινα αυγά.

Το βασικότερο χαρακτηριστικό λατρευτικό αντικείμενο στην Μάνη φυσικά είναι οι οικογενειακές εκκλησίες, από τις οποίες η κάθε μία ανήκει στο δικό της γένος. Η εκκλησία ήταν ο βασικός συνδετικός κρίκος ενός γένους και γι αυτόν τον λόγο όταν κάποια οικογένεια ήθελε να αποσχιστεί από το γένος της, έκτιζε δική της εκκλησία.¹¹⁴ Μέχρι και την νεότερη περίοδο η εκκλησία ήταν συλλογική ιδιοκτησία του γένους. Όμως από το 1900 και

---

¹¹¹ Ε. Αλεξάκης (1979) 160.

¹¹² Ε. Αλεξάκης (1979) 161.

¹¹³ Ρ. Nilson (1961) 19-20.

¹¹⁴ Ε. Αλεξάκης (1979) 162.

μετά αλλάζει το καθεστώς αυτό και η εκκλησία από συλλογικό σύμβολο δεσμού μετατρέπεται σε στενή οικογενειακή κληρονομική ιδιοκτησία. Έτσι κάποια εκκλησία μπορούσε να περάσει ως προίκα μοναχοκληρονόμισσας σε κάποια άλλη μανιάτικη οικογένεια.

Μεγάλο ενδιαφέρον έχει η αρχιτεκτονική των οικογενειακών εκκλησιών όπως και η εσωτερική εικονογράφηση¹¹⁵. Σε γενικό πλαίσιο οι οικογενειακές εκκλησίες είναι κτισμένες σε μικρές διαστάσεις. Οι μικρότερες δεν έχουν πλάτος μεγαλύτερο από τρία μέτρα και μήκος μεγαλύτερο από πέντε μέτρα. Αυτές δεν έχουν τέμπλο και η αγία τράπεζα βρίσκεται ενσωματωμένη στο ανατολικό μέρος της εκκλησίας. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν και οι μεγαλύτερες οικογενειακές εκκλησίες οι οποίες περιέχουν πέτρινο ή ξύλινο τέμπλο. Κάποιες από αυτές έχουν επίσης και μία ή δύο πύλες που οδηγούν στο ιερό. Η οροφή σε κάποιες εκκλησίες είναι καμαρωτή ενώ σε άλλες εσωτερικά ξυλόστεγη και φτιαγμένη από καλάμια. Το πάνω μέρος της στέγης καλύπτεται με κεραμίδια ή πλάκες, ενώ σπάνια συναντάμε τρούλο σε οικογενειακές εκκλησίες. Οι παλαιότερες οικογενειακές εκκλησίες είναι κτισμένες από μεγάλους τετράγωνους ογκόλιθους και θυμίζουν μεγαλιθικά μνημεία. Για να μην επικοινωνεί η εκκλησία με το οικογενειακό νεκροταφείο η είσοδός της βρίσκεται στον μακρύ δεξιό τοίχο. Όσο αφορά την εσωτερική τοιχογραφική διακόσμηση είναι καθαρά μία μορφή πρόσληψης της βυζαντινής εκκλησιαστικής ζωγραφικής φυσικά σε κατώτερο επίπεδο. Αρχικά θα πρέπει να αναφέρουμε πως είναι πλουσιότατη και καλύπτει σχεδόν όλον τον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας, καθώς και το δάπεδο. Ο συνήθης διάκοσμος που συναντάμε στις οικογενειακές εκκλησίες αναφέρεται λεπτομερώς και από τον Δικαίο Βαγιακάκο στο άρθρο του: «Η Μηλέα της έξω Μάνης και επιγραφαί Χριστιανικών χρόνων εξ' αυτής»¹¹⁶. Σύμφωνα λοιπόν με τις πληροφορίες που έχουμε, δεξιά από την πύλη του τέμπλου βρίσκεται ο Χριστός ένθρονος, ενώ αριστερά η Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα. Αριστερά από την Παναγία βρίσκεται η μορφή του Αγίου προς τιμήν του οποίου είναι κτισμένος ο ναός. Δεξιά από τον Χριστό πάντα στο τέμπλο συναντάμε την μορφή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Εάν όμως δεν υπάρχει αρκετός χώρος στο τέμπλο, η μορφή του Αγίου της εκκλησίας τοποθετείται στην αρχή του αριστερού τοίχου και η μορφή του Ιωάννη του Προδρόμου αντίστοιχα στην αρχή του δεξιού. Στην συνέχεια συναντάμε στον αριστερό και δεξιό τοίχο τους δύο στρατιωτικούς Αγίους. Τον Άγιο Γεώργιο έφιππο και δρακοντοκτόνο και τον Άγιο Δημήτριο φονεύοντα τον ειδωλολάτρη. Στην παράσταση του τέμπλου συναντάμε την συνήθη Δέηση. Επάνω από την Δέηση απεικονίζεται η Θεία Μετάληψη με τον Χριστό στο κέντρο και δεξιά και αριστερά τους δώδεκα Αποστόλους, καλύπτοντας όλο το μήκος του τέμπλου. Στην καμάρα βρίσκεται ο Παντοκράτορας και στην κόγχη του ιερού η Πλατυτέρα. Στους κενούς χώρους των τοίχων μπορούμε να συναντήσουμε κτητορικές επιγραφές, οι οποίες μας βοηθούν να βγάλουμε ιστορικά

---

¹¹⁵ Ε. Αλεξάκης (1979) 163.

¹¹⁶ Ε. Αλεξάκης (1979) 174-175.

συμπεράσματα. Εξωτερικά της εκκλησίας μόνο στα τύμπανα των ανακουφιστικών τόξων επάνω από τις πόρτες και τα παράθυρα πιθανόν να συναντήσουμε τοιχογραφίες που απεικονίζουν Αγίους.

Η πλούσια τοιχογραφική διακόσμηση στις περισσότερες εκκλησίες της Μάνης, μαρτυρείται από τις σχολές αγιογράφων που υπήρξαν σε πάρα πολλά χωριά, όπως στο Όιτυλο, στο Προάστειο, στην Ανδρουβίτσα και αλλού¹¹⁷. Ονόματα Αγιογράφων τα οποία γνωρίζουμε είναι του Κληροδέτη, του Δημαγγελέα, του Δοξαρά και άλλα.

Το όνομα το οποίο φέρει κάποιος πρόγονος του γένους συνήθως ταυτίζεται με το όνομα του Αγίου της εκκλησίας. Σύμφωνα με πληροφορίες που έχουμε, πρόγονοι γενών οι οποίοι ταυτίζονται με το όνομα του Αγίου της εκκλησίας, έχουν ενταφιαστεί μέσα στις οικογενειακές εκκλησίες¹¹⁸. Εάν λάβουμε υπόψη μας τις πληροφορίες του Φαίδωνος Κουκουλέ σχετικά με τον ενταφιασμό στο Βυζάντιο, προφανώς πρόκειται για μια μακρά βυζαντινή παράδοση και για μια πρόσληψη βυζαντινών νεκρικών εθίμων¹¹⁹. Σύμφωνα λοιπόν με τον Κουκουλέ, τα λείψανα των Χριστιανών Μαρτύρων θάπτονταν μέσα στον ναό. Οι αρχιερείς καθώς και οι Πατριάρχες της Κωνσταντινουπόλεως θάπτονταν εντός του θυσιαστηρίου λόγω της Θείας ιεροσύνης τους. Από την άλλη στα μοναστήρια ήταν θαμμένοι μοναχοί, ενώ στις αυλές των ναών, δηλαδή στον χώρο ανάμεσα στον νάρθηκα και στον κυρίως ναό, ήταν θαμμένοι διάφοροι λαϊκοί. Άλλη σημαντική πληροφορία μας δίνει ο Κωνσταντίνος Σάθας στον έκτο τόμο του μεγάλου έργου του *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*¹²⁰. Σύμφωνα λοιπόν με τον Σάθα, εάν κάποιος νεκρός θαβόταν μέσα σε μία ιδιωτική οικία, τότε ο νόμος και το δίκαιο όριζε πως εφόσον το σπίτι μετατρεπόταν σε κοιμητήριο θα ανήκε στην εκκλησία και η περιουσία του ιδιοκτήτη του σπιτιού θα δημευόταν από τον αυθέντη της χώρας. Επομένως, εφόσον ίσχυαν τέτοιοι νόμοι ταφής σημαίνει πως το φαινόμενο ενταφιασμού των νεκρών εντός της οικίας ήταν σύνηθες και έντονο, κατά την βυζαντινή περίοδο. Επομένως στην περιοχή της Μάνης παρατηρούμε πως συνεχιζόταν και κατά τα νεότερα χρόνια η βυζαντινή παράδοση του ενταφιασμού των νεκρών μέσα στην οικογενειακή εκκλησία, εντός δηλαδή της ιδιωτικής περιουσίας της οικογένειας. Αυτό το φαινόμενο ίσως οφείλεται σε κάποια μορφή προγονολατρίας εφόσον ο νεκρός ο οποίος θαβόταν μέσα στην εκκλησία θεωρείτο ιερός.

Στο σημείο αυτό θα ήταν άξιο μελέτης να κάνουμε μία γενικότερη επισκόπηση στα νεκρικά έθιμα των Βυζαντινών βάσει των όσων αναφέρει ο Κουκουλέ και να αναρωτηθούμε σε ποιον βαθμό και πόσα από αυτά έχουν προσληφθεί από την νεότερη πολιτισμική ταυτότητα της Μάνης αλλά και του μεγαλύτερου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού.

---

¹¹⁷ Ε. Αλεξάκης (1979) 163-164.

¹¹⁸ Ε. Αλεξάκης (1979) 175.

¹¹⁹ Φ. Κουκουλέ (1940) 40.

¹²⁰ Κ. Σάθας (1872) 6, 223.

ΝΕΚΡΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΣΤΟ BYZANTIO

Αρχικά όταν επιδειωνόταν η κατάσταση ενός ασθενούς και φαινόταν πως οδεύει προς τον θάνατο, καλούσε συμβολαιογράφο για να συντάξει την διαθήκη του. Για να μην ζητήσουν ακύρωση της διαθήκης, ίσως κάποιοι αδικημένοι συγγενείς στο μέλλον, ο ασθενής στην αρχή του εγγράφου έπρεπε να γράψει την φράση «νοῶν καὶ φρονῶν» ή «τὸν νοῦν καὶ τὰς φρένας σώας, ὑγιεῖς καὶ ἔρρωμένες ἔχων»¹²¹. Στην συνέχεια καλούσε ιερέα για να εξομολογηθεί και για να μεταλάβει. Εφόσον ο ίδιος ο ιατρός έκρινε πλέον αναγκαίο τον ερχομό του ιερέα καθώς ο ασθενής δεν είχε πολλές ελπίδες, τότε ακολουθούσαν οι θρήνοι¹²². Στην συνέχεια οι στενοί συγγενείς του τον περικύκλωναν, τον φιλούσαν και άκουγαν τα τελευταία του λόγια¹²³.

Όταν ο ασθενής πλησίαζε προς τον θάνατο πίστευαν πως συναντούσε τον φύλακα άγγελό του, ο οποίος θα παραλάμβανε και την ψυχή του¹²⁴. Αυτή ήταν μια Χριστιανική αντίληψη, η οποία όμως είχε τις βάσεις της στην ελληνιστική και στην ρωμαϊκή εποχή¹²⁵. Όταν ο ασθενής πέθαινε οι συγγενείς του, συνήθιζαν να του κλείνουν τα μάτια και το στόμα¹²⁶. Ένα έθιμο, το οποίο μνημονεύεται ήδη από την Οδύσσεια του Ομήρου (λ, 424) με την φράση του Αγαμέμνονος στην Κλυταιμνήστρα: «Ἡ δὲ κυνῶπις νοσφίσαστ' οὐδέ μοι ἔτλη ἰόντι περ εἰς Ἄϊδαο / χερσὶ κατ' ὀφθαλμοὺς ἔλέειν σύν τε στόμ' ἑρεῖσαι» και φθάνει μέχρι και τις μέρες μας με την φράση «ο Θεός να μ' αξιώσει να μου κλείσεις τα μάτια μου»¹²⁷. Στην συνέχεια ακολουθούσε πλύσιμο του νεκρού με νερό και κρασί, μια συνήθεια η οποία ήταν Ιουδαϊκή¹²⁸. Ύστερα, ακολουθεί το σαββάνωμα ή αλλιώς λαζάρωμα κατά το οποίο ο νεκρός δένεται στα χέρια και στα πόδια με ταινίες¹²⁹.

Αφού τελείωναν οι διαδικασίες του στολισματος του νεκρού ακολουθούσε ο θρήνος. Ο θρήνος χαρακτηριζόταν από έντονη συναισθηματική φόρτιση και από έντονο ξέσπασμα, ιδιαίτερα από τις γυναίκες, όπως ακριβώς και στις μέρες μας. Οι στενότεροι συγγενείς του νεκρού όπως η μητέρα, η αδερφή ή η σύζυγος έλυναν τα μαλλιά τους και τα τραβούσαν, εκδηλώνοντας έτσι τον πόνο τους¹³⁰. Για εκείνη την εποχή η ακάλυπτη κεφαλή στην γυναίκα όπως και η επίδειξη του βραχίονα θεωρούταν απρεπές. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με τον Κουκουλέ σε τέτοιες περιπτώσεις πένθους οι παρατηρήσεις προς τις γυναίκες δεν γίνονταν δεκτές από τις ίδιες¹³¹. Άλλες εκφράσεις θρήνου και από άντρες και από γυναίκες ήταν το

¹²¹ Φ. Κουκουλές (1940) 4-5.

¹²² Φ. Κουκουλές (1951) 151.

¹²³ βλ. PG 52, 592.

¹²⁴ βλ. PG. 60, 767.

¹²⁵ Φ. Κουκουλές (1940) 6.

¹²⁶ βλ. PG 51, 62.

¹²⁷ Φ. Κουκουλές (1940) 7-8.

¹²⁸ Φ. Κουκουλές (1940) 8.

¹²⁹ βλ. PG 57, 348-349.

¹³⁰ βλ PG 52, 576.

¹³¹ Φ. Κουκουλές (1940) 16.

χτύπημα στους βραχίονες, στα γόνατα, ακόμα και στο κεφάλι ή στο πρόσωπο¹³². Οι συνήθειες αυτές έκφρασης του θρήνου ανάγονται στην ελληνική αρχαιότητα και μάλιστα οι φρονιμότεροι υπενθύμιζαν σε όσους θρηνούσαν έτσι, πως αυτές είναι συνήθειες των εθνικών¹³³.

Το δεύτερο είδος θρήνου στο Βυζάντιο είναι το γνωστό σε όλους μας σήμερα μοιρολόι, το οποίο είναι και ένα από τα βασικότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Μάνης. Θρηνητικά άσματα μπορούμε να συναντήσουμε σε διάφορα Βυζαντινά μυθιστορήματα, σε μονωδίες και στο έργο *Χριστός Πάσχων*, ενώ το όνομα που τους δινόταν ήταν ολολυγμός, θρήνος, μυρολόγιν, καταλόγιν, έξόδιον, νανάκλημα ή ανάκλησις¹³⁴. Στην Μάνη, όταν συγγενείς και φίλοι μάθαιναν για τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου, συγκεντρώνονταν στην αυλή του σπιτιού του ή στην αυλή της εκκλησίας και μετά την νεκρώσιμη ακολουθία αναφωνούσαν «αδέρφι», «αδέρφι» και ύστερα το όνομα του νεκρού¹³⁵. Το περιεχόμενο των μοιρολογίων ήταν ανάλογο με την ηλικία, την κοινωνική θέση του νεκρού και την αιτία θανάτου. Επί παραδείγματι για τους νέους εκφραζόταν το παράπονο πως γρήγορα εγκατέλειψαν το φώς του κόσμου¹³⁶. Οι σύζυγοι συνήθιζαν να παραπονιούνται για το ότι θα μείνουν χήρες και απορούσαν πώς θα αντέχουν να βλέπουν τον άντρα τους πεθαμένο¹³⁷. Οι πατέρες της εκκλησίας κατέκριναν το μοιρολόι και αποκαλούσαν Ελληνίδες γυναίκες όσες μοιρολογούσαν, υπονοώντας έτσι πως το έθιμο αυτό ανάγεται στην αρχαία ειδωλολατρική Ελλάδα. Παρά τις απαγορεύσεις των πατέρων φαίνεται πως το έθιμο αυτό συνέχισε να τελείται, μάλιστα, σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη σε ορισμένες περιοχές της Μ. Ασίας υπήρχαν και άνδρες που έλεγαν μοιρολόγια¹³⁸.

Μετά τον θρήνο ακολουθούσε η εκφορά του νεκρού, όπως ακριβώς και σήμερα. Ο όρος που συναντάμε για την διαδικασία αυτή, είναι κηδεία, έξόδιον ή έξοδος¹³⁹. Το φέρετρο στο οποίο τοποθετούσαν τον νεκρό αναφέρεται ως «κράββατος», «κλίνη», «σκίμποδα» και «κιβούριν». Τότε όπως και σήμερα ήταν αναγκαίο η κηδεία να πραγματοποιηθεί άμεσα μετά τον θάνατο¹⁴⁰. Την εποχή εκείνη τους νεκρούς κατά την διάρκεια της κηδείας συνήθως τους βαστούσαν συγγενείς και φίλοι¹⁴¹. Παρ' όλα αυτά όμως στις *Νεαρές* του Ιουστινιανού αναφέρονται δεκανοί και λεκτικάριοι, επαγγελματίες δηλαδή νεκροφόροι, ο μισθός των οποίων πληρωνόταν από τα ενοίκια χιλίων περίπου εργαστηρίων αφιερωμένα στην Αγία Σοφία. Επομένως στις απομακρυσμένες επαρχίες όπως, η Μάνη θα ήταν δύσκολο έως και

---

¹³² βλ. PG 61, 479.

¹³³ Φ. Κουκουλές (1951) 166.

¹³⁴ Φ. Κουκουλές (1940) 20-21.

¹³⁵ Ζαφειρακόπουλος (1912) 474-475.

¹³⁶ «... τὸ δὲ πρὸ ὥρας, καὶ πρὶν κορεσθῆναι τοῦ βίου, καὶ πρὶν εἰς μέτρον ἡλικίας ἐλθεῖν, καὶ φανῆναι τοῖς ἀνθρώποις, καὶ διαδοχὴν τοῦ γένους καταλιπεῖν...», βλ. PG 32, 1045.

¹³⁷ «..ἄρτι δὲ κόρη, μετέπειτα γυνή, μετέπειτα δὲ χήρη...», βλ. PG 37, 571.

¹³⁸ Φ. Κουκουλές (1940) 24-25.

¹³⁹ Φ. Κουκουλές (1940) 26.

¹⁴⁰ Φ. Κουκουλές (1940) 27.

¹⁴¹ Φ. Κουκουλές (1940) 28.

αδύνατο να υπάρχουν τέτοιες πολυτέλειες και ειδικοί επαγγελματίες. Η δαπάνη μιας κηδείας ποίκιλε ανάλογα την εποχή, την περιουσία και την κοινωνική θέση του νεκρού¹⁴².

Στον ναό της Παναγίας της Οδηγήτριας του Μυστρά υπάρχει τοιχογραφία στην οποία απεικονίζεται μια νεκρική πομπή¹⁴³. Εκεί βλέπουμε κάποιους στοιχισμένους ιερείς να κρατούν λαμπάδες¹⁴⁴ και να ψέλνουν τον τρισάγιο ύμνο¹⁴⁵. Λίγο πιο δίπλα διακρίνονται οι λαϊκοί, οι οποίοι ομοίως κρατάνε και αυτοί λαμπάδες, ένα έθιμο το οποίο και αυτό είναι αρχαιοελληνικό εφόσον στην Αρχαία Ελλάδα και στην Ρώμη οι κηδείες πραγματοποιούνταν την νύκτα¹⁴⁶. Η χρήση των λαμπάδων είχε διαφόρους συμβολισμούς. Οι Χριστιανοί Πατέρες συνήθως τις ερμήνευαν ως την πορεία από το σκότος προς το αληθινό φώς του Θεού¹⁴⁷.

Συνήθως, την κηδεία πέρα από τους συγγενείς τού νεκρού παρακολουθούσαν φίλοι, οι οποίοι είχαν ευεργετηθεί από αυτόν, καθώς και υπηρέτες και δούλοι¹⁴⁸. Τέλος, όπως και σήμερα ο θάνατος ενός ανθρώπου σε μια κοινότητα γινόταν γνωστός με το γνωστό έθιμο της κωδωνοκρουσίας, το οποίο και απαγορευόταν μόνο γι αυτούς οι οποίοι δεν ήταν χριστιανοί¹⁴⁹. Αξιοσημείωτο είναι να αναφέρουμε άλλη μια αρχαιοελληνική συνήθεια, η οποία φαίνεται να συνεχίστηκε καθ' όλη την διάρκεια της Βυζαντίου. Η συνήθεια αυτή ήταν να κηδεύονται οι νεκροί ακάλυπτοι¹⁵⁰. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται και από τον Μιχαήλ Ψελλό όταν έγραφε για την κόρη του: «οὐδὲ γὰρ ἦν πως τοὺς ἀσπάσασθαι βουλομένους τούτου τυχεῖν ἑνός τραύματος καὶ μιᾶς πληγῆς παντὸς δεδειγμένου τοῦ σώματος»¹⁵¹.

Μετά την περιφορά η πομπή έφθανε στην εκκλησία. Τοποθετούσαν τον νεκρό με το κεφάλι προς την ανατολή και στην συνέχεια έψελναν τον νεκρό. Αυτή ήταν η διαδικασία της νεκρωσίμου ακολουθίας¹⁵². Στο τέλος ευχόταν ο ιερέας να είναι μακαρία η μνήμη του νεκρού και ακολουθούσαν οι τελευταίοι ασπασμοί¹⁵³. Αφού τελείωνε η νεκρώσιμος ακολουθία το φέρετρο ενταφιαζόταν. Τότε ακολουθούσε ο επιτάφιος λόγος προς τιμήν του νεκρού, μια συνήθεια η οποία έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική αλλά και την ιουδαϊκή

---

¹⁴² Φ. Κουκουλές (1940) 29.

¹⁴³ G. Millet (1910) 102..

¹⁴⁴ «... καὶ ὁ λοιπὸς τῶν ἱερέων χορὸς καὶ κληρὸς ἄπας. ... ὑπὸ πολλῶ τῷ φωτὶ τῶν λαμπάδων...», βλ. PG 114, 997.

¹⁴⁵ «Ἦμνος δὲ ἐν τῷ ἀπάγεσθαι ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς ὁ Τρισάγιος μετὰ μέλους...», βλ. PG 155, 677.

¹⁴⁶ «.. τῆς οὖν παννυχίδος .... οὐκ ὀλίγον πλῆθος στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος προπομπεῦον, τὰς ἐκ κηροῦ λαμπάδας ...», βλ. PG 46, 992-993.

¹⁴⁷ «... κηρίοις αὐτοὺς συνοδεύομεν, δεικνύοντες ὅτι τοῦ σκοτεινοῦ βίου λυθέντες, πρὸς τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν ἐπορεύθησαν...», βλ. PG 60, 725.

¹⁴⁸ «... νεκρὸν ἐπ' ἀγορᾶς φερόμενον, παῖδας ὀρφανοὺς ἀκολουθοῦντας, χήραν γυναῖκα κατακοπτομένην, οἰκέτας ὄδυρομένους, φίλους κατηφιῶντας...», βλ. PG 62, 471.

¹⁴⁹ Φ. Κουκουλές (1940) 34-35.

¹⁵⁰ Ν. Πολίτης (1920) 112.

¹⁵¹ Κ. Σαθάς (1876) 80.

¹⁵² Φ. Κουκουλές (1940) 8.

¹⁵³ «... ὁ ἐπιτελεῦτος ἀσπασμός. Οὗτος δὲ καὶ διὰ τὴν μετὰβασιν καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ζωῆς ταύτης χωρισμόν...», βλ. PG 155, 685.

παράδοση¹⁵⁴.

Μέσα στους τάφους συνηθιζόταν να τοποθετούνται μικρές φιάλες μύρων και χρυσά στεφάνια¹⁵⁵. Ήταν Ρωμαϊκή παράδοση επίσης να θάπτονται μαζί με τον νεκρό πολύτιμα αντικείμενα όπως κοσμήματα, νομίσματα και πολυτελή φορέματα. Από τους Πατέρες της εκκλησίας μαρτυρείται πως η πράξη της τυμβωρυχίας ήταν αρκετά διαδεδομένη στο Βυζάντιο και γι' αυτόν τον λόγο υπήρχαν φύλακες των μνημάτων και αυστηρές ποινές για τους τυμβωρύχους¹⁵⁶. Τέλος, ήταν βυζαντινό έθιμο οι άνθρωποι να θάπτονται στην πατρίδα τους, στο ίδιο χώμα μαζί με τους προγόνους τους¹⁵⁶. Τέλος, ήταν βυζαντινό έθιμο οι άνθρωποι να θάπτονται στην πατρίδα τους, στο ίδιο χώμα μαζί με τους προγόνους τους¹⁵⁷. Ένα έθιμο το οποίο όπως αναφέραμε επιβίωσε και παγιώθηκε στην περιοχή της Μάνης μέχρι και σήμερα.

Το έθιμο της επιβολής της ταφής του νεκρού σε καμία περίπτωση δεν γεννήθηκε στο Βυζάντιο, αλλά έχει τις ρίζες του στην Αρχαία Ελλάδα ήδη από την Ομηρική εποχή. Η αντίληψη που υπήρχε στην Αρχαία Ελλάδα ήταν πως ο νεκρός έπρεπε να ταφεί για να επικοινωνήσει η ψυχή του με τις υπόλοιπες ψυχές του Άδη. Κάτι τέτοιο αναφέρεται από τον Όμηρο στην Ιλιάδα την στιγμή που η ψυχή του άταφου Πάτροκλου εκλιπαρεί τον Αχιλλέα να τον θάψει¹⁵⁸. Το έθιμο της ταφής συνεχίστηκε και στο Βυζάντιο καθώς θεωρούταν νόμος της φύσης¹⁵⁹.

Πιο πάνω αναφέραμε πως μέχρι και την νεότερη εποχή επιβιώνει το φαινόμενο των οικογενειακών τάφων στην Μάνη. Σύμφωνα με τον Κουκουλέ κατά την Βυζαντινή περίοδο οι οικογενειακοί τάφοι ήταν ένα γενικό και σύνηθες φαινόμενο¹⁵⁹. Συχνά επάνω στους τάφους υπήρχαν μαρμάρινες πλάκες με επιγραφές είτε σε πεζό είτε σε έμμετρο ποιητικό λόγο. Σε αυτές τις πλάκες συνήθως χαραζόταν το όνομα του νεκρού, η ημερομηνία γέννησης και θανάτου του, ίσως κάποια συνοπτική ιστορία της ζωής του¹⁶⁰ και, αναλόγως την εποχή, αναφερόταν εάν ήταν ορθόδοξος¹⁶¹. Οι συγγενείς του νεκρού έτσι και τότε, όπως και σήμερα συνήθιζαν να στολίζουν τον τάφο με διάφορα άνθη¹⁶².

Η τελετουργία της ταφής στο Βυζάντιο γινόταν κατά την διάρκεια της ημέρας, όπως και σήμερα. Εξάιρεση αποτέλεσε η περίοδος βασιλείας του Ιουλιανού, ο οποίος προσπαθώντας να επαναφέρει τα αρχαιοελληνικά έθιμα, διέταξε να λαμβάνει χώρα μετά την δύση του

---

¹⁵⁴ Φ. Κουκουλές (1940) 42.

¹⁵⁵ Φ. Κουκουλές (1940) 45.

¹⁵⁶ Φ. Κουκουλές (1951) 190-193.

¹⁵⁷ Φ. Κουκουλές (1940) 47.

¹⁵⁸ *Ιλιάδα*, Ψ 70-72.

¹⁵⁹ Φ. Κουκουλές (1951) 196.

¹⁶⁰ Φ. Κουκουλές (1940) 52.

¹⁶¹ Φ. Κουκουλές (1951) 199.

¹⁶² Φ. Κουκουλές (1951) 200.

ηλίου¹⁶³. Μέχρι την εποχή του Ιουλιανού μάλιστα εθεωρείτο μολυσμένος και ο νεκρός αλλά και οποιοσδήποτε ερχόταν σε επαφή μαζί του. Μόλυσμα ήταν επίσης και η είσοδος του νεκρού στην πόλη. Ήταν μια αντίληψη προερχόμενη από τον αρχαίο ελληνισμό αλλά και τον ιουδαϊσμό. Παρότι το έθιμο αυτό κατακρίθηκε από την εκκλησία και θεωρήθηκε καθαρά εβραϊκό σύμφωνα με τον Η' Κανόνα της Δεύτερης Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας(787)¹⁶⁴, συνέχισε να ισχύει. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται από την ερώτηση του Κρητός ιερέα Δραζινούντας προς τον Πρωτοσύγκελο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιωάσαφ: «εἰ χρή λειτουργῆσαι ἱερέα ἰδόντα νεκρὸν ἢ βαστάσαντα ἢ ἀσπασάμενον αὐτὸν»¹⁶⁵. Σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο επιβιώνει και το πανάρχαιο φαινόμενο της νεκρομαντείας¹⁶⁶. Σε αυτό το σημείο δεν θα μπορούσαμε να μην αναφέρουμε τον έντονο θρησκευτικό ρόλο που είχε το Ταίναρο της Μάνης κατά την αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον Παυσανία στην περιοχή του ακρωτηρίου Ταινάρου υπήρχε ναός προς τιμήν του Ποσειδῶνος: «ἐπὶ δὲ τῇ ἄκρᾳ ναὸς εἵκασμένος σπηλαίῳ καὶ πρὸ αὐτοῦ Ποσειδῶνος ἄγαλμα»¹⁶⁷. Σύμφωνα και με επιγραφές αλλά και με μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων το Ταίναρο, η ονομασία του οποίου είναι έξω από τον έλεγχο της ιστορίας, ήταν για πολλούς αιώνες το θρησκευτικό κέντρο των Λακώνων και μετέπειτα των Ελευθερολακώνων¹⁶⁸. Ο Πλούταρχος υποστηρίζει πως το Ταίναρο ήταν γνωστό στον αρχαίο κόσμο διότι είχε ψυχοπομπείο¹⁶⁹. Άλλωστε είναι γνωστές οι σχέσεις των αρχαίων Σπαρτιατών με το Ταίναρο ως προς την θρησκευτική τους ζωή. Οι θρησκευτικές αλληλοεπιδράσεις μάλιστα Σπαρτιατών και Ταινარიών φθάνουν μέχρι και την χριστιανική εποχή¹⁷⁰. Επομένως η ύπαρξη νεκρομαντείου στο Ταίναρο θα μπορούσε να ήταν άλλος ένας λόγος επιβίωσης ειδωλολατρικών πληθυσμών. Καθώς η περιοχή αυτή ήταν ένα από τα γνωστά λατρευτικά κέντρα του αρχαίου κόσμου. Και για να επανέλθουμε στο θέμα μας, σύμφωνα με τον Χρυσόστομο, όπως αναφέραμε το φαινόμενο της νεκρομαντείας έχει να κάνει με δαίμονες, οι οποίοι επισκέπτονταν τους τάφους των νεκρών, συνομιλούσαν μαζί τους και έτσι μπορούσαν να προβλέψουν το μέλλον.

Σύμφωνα με τον Κουκουλέ και το γνωστό σε όλους μας έθιμο του μνημοσύνου, ανάγεται στο Βυζάντιο. Η ονομασία που συναντάμε κατά τους βυζαντινούς χρόνους είναι «μνημαι» ή «μνεϊαι» και τελούνταν συνήθως την τρίτη, την ένατη και την τεσσαρακοστή ημέρα από τον θάνατο του προσώπου¹⁷¹. Κατά την διάρκεια του μνημοσύνου δίνονταν τα γνωστά σε όλους μας κόλλυβα, αποτελούμενα από σιτάρι, αμύγδαλα, καρύδια, σταφίδες και άλλους

---

¹⁶³ Φ. Κουκουλές (1940) 57-58.

¹⁶⁴ Ράλλης & Ποτλής (2, 1852) 583.

¹⁶⁵ Φ. Κουκουλές (1940) 59.

¹⁶⁶ «οἱ τὰς νεκρομαντείας τολμῶντες ...», βλ. PG 57, 403.

¹⁶⁷ Παυσανίας, *Λακωνικά* 25, 4.

¹⁶⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 58.

¹⁶⁹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 59.

¹⁷⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 74.

¹⁷¹ Φ. Κουκουλές (1951) 208.

καρπούς¹⁷². Πέρα από τα κόλλυβα όμως φαίνεται πως υπήρχε και η συνήθεια να πραγματοποιούνται κανονικά δείπνα δίπλα από τον τάφο του νεκρού¹⁷³. Μία συνήθεια η οποία και αυτή είχε τις ρίζες της στον Ιουδαϊσμό αλλά και στον Αρχαίο Ελληνισμό.

Το αρχαιοελληνικό έθιμο των χοών, δηλαδή της προσφοράς στον τάφο των νεκρών υγρού αλλά και τροφίμων φαίνεται πως επιβιώνει και αυτό κατά την Βυζαντινή εποχή. Κάτι τέτοιο το καταλαβαίνουμε από την φράση του Γρηγορίου του Θεολόγου: «ἀγόνων χοῶν εὐσεβέστερον καὶ ἀπαργμάτων ὠρίων, ὧν τοῖς νεκροῖς χαρίζονται νόμον ποιησάμενοι τὴν συνήθειαν»¹⁷⁴. Το έθιμο φαίνεται πως συνεχίστηκε και μετά το Βυζάντιο, δηλαδή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στις μέρες μας, στο χωριό Καστάνια Λακωνίας το οποίο ανήκει στα Μανιάτικα Μπαρδουνοχώρια, μετά την ακολουθία της Αναστάσεως, τοποθετούνται στους τάφους των νεκρών κόκκινα αυγά, τυρί και άρτος¹⁷⁵.

Γνωρίζουμε πως στην Μάνη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν πέθαινε κάποιος άντρας, οι γυναίκες που ήταν στενοί συγγενείς του και ιδιαίτερα οι σύζυγοι, έκοβαν τα μαλλιά τους ως ένδειξη πένθους¹⁷⁶. Ομοίως, ακόμα και στις μέρες μας, μετά τον θάνατο ενός προσώπου, οι στενοί του συγγενείς συνηθίζουν να μην ξυρίζονται. Όλα αυτά τα έθιμα τα οποία σχετίζονται με την εκδήλωση πένθους μέσω της κόμης, έχουν τις ρίζες τους στην Αρχαιότητα, στην Ρωμαιοκρατία και στο Βυζάντιο. Η προσφορά της κόμης ως ένα είδος θυσίας είναι ένα πανάρχαιο έθιμο το οποίο το συναντάμε πρώτα από όλα μέσα από τον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Ψ 135-136) στην κηδεία του Πατρόκλου: «θριξί δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἅς ἐπέβαλλον κειρόμενοι...»¹⁷⁷. Από κει και ύστερα ο Αρτεμίδωρος τον 2^ο αιώνα 2^ο μ.Χ μας πληροφορεί: «εἴ τις ἑαυτὸν κείρει οὐκ ὧν κουρεύς, τῶν ἰδίων πένθει ἢ αἰφνιδιὸν τινα συμφορὰν μεγάλων κακῶν ἀνάπλεων σημαίνει»¹⁷⁸. Ο Συνέσιος Κυρήνης κάνει λόγο ακόμα και για το ξύρισμα της κεφαλής σε περίπτωση μεγάλης συμφοράς¹⁷⁹. Όσον αφορά την επίδειξη γενειάδας ως ένδειξη πένθους, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρει πως το «ἀποκείρεσθαι καὶ ξύρεσθαι» είναι παλαιά συνήθεια όταν πενθεί κάποιος¹⁸⁰. Και το έθιμο της χρήσης μαύρων ρούχων ως ένδειξης πένθους ξεκινάει από την Αρχαιότητα, διαπερνά το Βυζάντιο και φθάνει μέχρι και τις μέρες μας. Ο Άγιος Ιωάννης της Κλίμακος αναφέρει: «πάντες οἱ νεκρούς θρηνοῦντες μέλανα περιβάλλονται»¹⁸¹. Από κει και ύστερα λόγο για την μελανδυσία κάνουν αρκετοί πνευματικοί άνθρωποι του Βυζαντίου όπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο

---

¹⁷² Φ. Κουκουλές (1940) 63.

¹⁷³ Φ. Κουκουλές (1940) 63.

¹⁷⁴ Βλ. PG 36, 377.

¹⁷⁵ Φ. Κουκουλές (1940) 67.

¹⁷⁶ Φ. Κουκουλές (1940) 70-71.

¹⁷⁷ Φ. Κουκουλές (1940) 68.

¹⁷⁸ R. Hercher (1864) 24.

¹⁷⁹ Βλ. PG 66, 1192.

¹⁸⁰ Φ. Κουκουλές (1940) 71.

¹⁸¹ Βλ. PG 88, 805.

Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁸². Συγκεκριμένα στη Μάνη συνηθίζεται η χήρα να μαυρίζει ή να κόβει μέρος της ερυθράς ταινίας που καλύπτει το φόρεμά της και να το πετάει στον τάφο¹⁸³.

Όμως αν επιστρέψουμε στις οικογενειακές εκκλησίες της Μάνης. Σύμφωνα με τον Ελευθέριο Αλεξάκη ο Άγιος του οποίου το όνομα υπερισχύει, είναι ο Άγιος Νικόλαος. Παρ' όλα αυτά όμως, το μεγαλύτερο ποσοστό (25%) των εκκλησιών είναι αφιερωμένο στην Παναγία¹⁸⁴. Επομένως η επικράτηση της λατρείας της Παναγίας στην περιοχή της Μάνης είναι έντονη και δεν είναι τυχαία. Είναι ένα φαινόμενο, το οποίο έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο και συναντάται κυρίως στην Νότιο Ελλάδα. Η λατρεία της Παναγίας στην Μάνη σχετίζεται με την λατρεία μιας μητέρας Θεάς προερχόμενη από τον χώρο του Αιγαίου. Όπως στην Μάνη επικράτησε η λατρεία της Παναγίας, αντίστοιχα στην χριστιανική κοινότητα των Αλβανών επικράτησε η λατρεία του Αγίου Γεωργίου, στους Βλάχους η λατρεία της Αγίας Παρασκευής και στους Σλάβους η λατρεία του Αγίου Δημητρίου. Και αυτή ίσως είναι άλλη μία απόδειξη του μη εκσλαβισμού των Μανιατών εφόσον το όνομα του Αγίου Δημητρίου σε εκκλησίες της Μάνης είναι περιορισμένο¹⁸⁵. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι και η συσχέτιση της λατρείας του Προφήτη Ηλία με την λατρεία μίας παλαιότερης αρχαιοελληνικής θεότητας στα βουνά του Ταυγέτου για την οποία δεν γνωρίζουμε ξεκάθαρα αν πρόκειται για ηλιακό ή υέτιο θεό¹⁸⁶. Και η αφιέρωση εκκλησιών σε Άγιους προστάτες προέρχεται από το Βυζάντιο¹⁸⁷. Στην Μάνη όμως επικράτησε κυρίως λόγω του ότι η κοινωνία της οργανωνόταν πάντα κατά γένη.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίον οι Μανιάτες έκτιζαν οικογενειακές εκκλησίες ήταν η συγχώρεση για κάποιο έγκλημα που είχε τελεστεί από την πλευρά του θύτη. Με το χτίσιμο μιας εκκλησίας πίστευαν πως ο νεκρός θα ηρεμούσε και θα έπαυε να ζητάει εκδίκηση¹⁸⁸. Γνωστά στην περιοχή της Μάνης είναι τα Αγιάτικα, τα οποία είναι κτήματα αφιερωμένα στην εκκλησία.

Τα εγκαίνια των οικογενειακών εκκλησιών συνοδεύονται με την χρήση των Αγίων λειψάνων και με τον ερχομό του Δεσπότη¹⁸⁹. Κρατώντας λοιπόν ο Δεσπότης τα λείψανα ερχόταν στην πύλη της εκκλησίας και εξεδίωκε τον σατανά, αφού χτυπούσε τρεις φορές την θύρα λέγοντας την φράση «ἄρατε πύλας». Στην συνέχεια κάποιος ο οποίος βρισκόταν μέσα στην εκκλησία παριστάνοντας συμβολικά τον σατανά απαντούσε «τίς ἔστιν». Και τέλος έμπαινε ο

---

¹⁸² Φ. Κουκουλές (1940) 72.

¹⁸³ Φ. Κουκουλές (1940) 79.

¹⁸⁴ Ε. Αλεξάκης (1979) 164.

¹⁸⁵ Ε. Αλεξάκης (1979) 175.

¹⁸⁶ M. P. Nilsson (1972) 8.

¹⁸⁷ R. Traquair (1909) 188.

¹⁸⁸ Ε. Αλεξάκης (1979) 165.

¹⁸⁹ Ε. Αλεξάκης (1979) 165.

δεσπότης μέσα με τα λείψανα φωνάζοντας «Ἄρχών κραταιὸς καὶ Βασιλεὺς τῆς Δόξης». Στη συνέχεια τοποθετούνταν τα Ἅγια Λείψανα σε ειδική θήκη της Αγίας Τράπεζας.

Στην Μάνη επίσης υπάρχουν και αρκετά οικογενειακά μοναστήρια, τα οποία κτίστηκαν με έξοδα κατοίκων του δήμου και στην συνέχεια κατέληξαν να γίνουν ιδιοκτησία είτε κάποιου μοναχού είτε κάποιας οικογένειας¹⁹⁰. Κάποια από αυτά είναι της Φανερωμένης στην Καστάνια της οικογένειας των Δουράκηδων, των Αγίων Τεσσαράκοντα στο Κουτηφάρι, το οποίο ανήκε στον Ανδρέα Κασκανέ, του Παλέρημου στην Αρεόπολη, το οποίο ανήκε στον Γιωργάκαρο, της Ζωοδόχου Πηγής στο Οίτυλο της οικογένειας των Ντεκουλιάνων, της Αγίας Τριάδος στο Μπρίκι της οικογένειας των Μαυρουδαίων, της Οδηγήτριας στο Σταυρί του Παναγιώτη Σερεμετάκη, του Προδρόμου στο Δρυ της οικογένειας των Μαριολιάνων, του Αγίου Νικολάου στην Οχιά των Ισμαηλιάνων και της Παναγίας στο Πέπον των Τσατσαριουνιάνων¹⁹¹. Στα Μοναστήρια αυτά πραγματοποιούνταν πανηγύρια, τα οποία οργανώνονταν συνήθως από τους πλούσιους ιδιοκτήτες¹⁹².

Όπως προαναφέραμε βασικός παράγοντας όσον αφορά την θρησκευτική λατρεία στην Μάνη είναι οι οικογενειακές εκκλησίες, οι οικογενειακοί τάφοι και τα οικογενειακά μοναστήρια. Όλα αυτά και σε συνδυασμό με την λατρεία των προγόνων του γένους και μία «εμμονή» με τους νεκρούς και τα ονόματα αυτών, σαφώς και έχουν να κάνουν με μία Βυζαντινή παράδοση η οποία προσλαμβάνεται και μεταπλάσσεται κατά την διάρκεια των αιώνων. Κατά την νεότερη εποχή τώρα και συγκεκριμένα από το 1830 και μετά ξεκίνησαν να χτίζονται κεντρικές εκκλησίες μέσα στα χωριά¹⁹³. Αυτές οι νεότερες εκκλησίες είναι μεγαλύτερες και επιβλητικότερες από τις οικογενειακές, έχουν πλούσιες εσωτερικές τοιχογραφίες και συνήθως χτίζονταν στην θέση κάποιας παλαιάς οικογενειακής ή μετατρεπόταν κάποια οικογενειακή σε κεντρική εάν είχε μεγάλο μέγεθος. Το πόσο ισχυρή ήταν και είναι η οικογενειοκρατία στην Μάνη φαίνεται από την δυσκολία που υπήρχε για το κτίσιμο των κεντρικών αυτών εκκλησιών. Η δυσκολία έγκειται στο ότι οι Μανιάτες θεωρούσαν απώλεια της οικογενειακής τους θρησκευτικής ανεξαρτησίας την ύπαρξη μίας κεντρικής εκκλησίας. Εκτός αυτού υπήρχαν και διαμάχες ανάμεσα στα γένη καθώς το καθένα από αυτά επιθυμούσε η εκκλησία να χτίζεται στον δικό του χώρο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κίττας στην Μέσα Μάνη, όπου η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων έμεινε μισοτελειωμένη λόγω των έντονων διαμαχών¹⁹⁴.

Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να δούμε την σημασία που είχαν οι ιερείς για την Μάνη κυρίως κατά την μεταβυζαντινή περίοδο αφού για τα βυζαντινά χρόνια δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία.

---

¹⁹⁰ Δ. Βαγιακάκος (1956) 549.

¹⁹¹ Δ. Βαγιακάκος (1956) 551.

¹⁹² Ε. Αλεξάκης (1979) 165.

¹⁹³ Ε. Αλεξάκης (1979) 166.

¹⁹⁴ Ε. Αλεξάκης (1979) 167.

ΙΕΡΕΙΣ ΣΤΗΝ ΜΑΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Όσον αφορά την περιοχή της Μάνης κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο η διάσωση πληροφοριών για ονόματα και πληροφορίες επισκόπων είναι πάρα πολύ μικρή. Κάτι τέτοιο συμβαίνει πρώτον διότι η παλαιότερη πληροφορία για την επισκοπή Μαΐνης συναντάται μόλις στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, όπως προαναφέραμε στα Τακτικά του Λέοντος του Σοφού. Ο δεύτερος λόγος είναι, διότι δεν διασώζονται Συνοδικά, τα οποία είναι κατάλογοι με τους ιεράρχες της εκάστοτε επισκοπής¹⁹⁵.

Η βασικής μας πηγή για τα ελάχιστα στοιχεία που μας δίνονται είναι τα μολυβδόβουλα που χρησιμοποιούσε η επισκοπή Μαΐνης¹⁹⁶. Κάποια ονόματα που συναντάμε είναι του επισκόπου Μιχαήλ, ο οποίος έζησε τον 11^ο αιώνα και του επισκόπου Θεοδοσίου την ίδια εποχή¹⁹⁷. Επίσης αναφέρονται και κάποιοι επίσκοποι Μαΐνης ανώνυμα. Ο πρώτος αναφέρεται από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος, Δημήτριο Χωματηνό. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι πως έδρασε στις αρχές του 13^{ου} αιώνα παρότι οι Φράγκοι είχαν κατακτήσει την περιοχή στην οποία βρισκόταν η έδρα του. Ο δεύτερος επίσκοπος που αναφέρεται ανώνυμα, συναντάται στο Χρονικό της Μονεμβασίας, σύμφωνα με το οποίο χειροτονήθηκε από τους μητροπολίτες Μονεμβασίας Νικόλαο και Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο γύρω στο 1285. Οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε είναι για τον επίσκοπο Μαΐνης Ανάλατο, ο οποίος φαίνεται να είχε απρεπή συμπεριφορά προκαλώντας έτσι τον θυμό και την δυσαρέσκεια του μητροπολίτη αλλά και του ποιμνίου του περίπου το 1420. Επίσης ανώνυμα αναφέρεται κάποιος επίσκοπος Μαΐνης στα μέσα του 15^{ου} αιώνα από τον Ιωάννη τον Ευγενικό σε μία του επιστολή. Το μόνο που γνωρίζουμε για τον συγκεκριμένο επίσκοπο είναι πως ήταν φιλενωτικός. Για την επισκοπή Καρυουπόλεως οι μοναδικές πληροφορίες που έχουμε είναι για δύο ανώνυμους επισκόπους, οι οποίοι ζούσαν και δρούσαν εκεί λίγο πριν την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως.

Από την μεταβυζαντινή περίοδο και ύστερα γνωρίζουμε πως σε αρκετές περιπτώσεις άνθρωποι της εκκλησίας έπαιξαν καθοριστικό ρόλο όσον αφορά τις πολιτικές αποφάσεις που έπαιρναν οι Μανιάτες για την μετέπειτα ιστορική τους συνέχεια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακαρίου του Μελισσηνού¹⁹⁸. Ο Μακάριος ήδη από το 1571 είχε αφήσει την μητροπολιτική του έδρα και ζούσε στην Μάνη, όπου και οι δράσεις του για την πορεία του αγώνα ενάντια στους Οθωμανούς ήταν σημαντικές. Μάλιστα λόγω της επιμονής του να συνάψει συμμαχίες με τους δυτικούς, στις αρχές του 1572 κατέφθασαν απεσταλμένοι από τον Δον Ζουάν οι οποίοι και πραγματοποίησαν σύσκεψη με τους οπλαρχηγούς της Μάνης, στο μοναστήρι της Τίμιοβας κοντά στα

¹⁹⁵ Δ. Βαχαβιώλος (2018) 140.

¹⁹⁶ Δ. Βαχαβιώλος (2018) 140-141.

¹⁹⁷ Δ. Βαχαβιώλος (2018) 140.

¹⁹⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 249-250.

Γιάννιτσα. Άλλη σημαντική μορφή ήταν ο επίσκοπος Μάνης Νεόφυτος¹⁹⁹. Ο Νεόφυτος είχε πραγματοποιήσει προσπάθειες και αυτός για την εξασφάλιση βοήθειας από τον Δούκα του Νεβέρ αλλά και από τους Ισπανούς²⁰⁰. Σε μία επιστολή της 9^{ης} Οκτωβρίου του 1612 υπάρχει και το όνομα και ενός άλλου ιερέα ο οποίος λεγόταν Αντρέας Νίκλος. Σύμφωνα με έκθεση τον Ιούλιο του 1615 κάποιοι Μανιάτες, οι οποίοι είχαν μεταβεί στο ισπανικό τότε βασίλειο της Νεαπόλεως ζήτησαν ακρόαση και έγιναν δεκτοί από τον αντιβασιλέα και κόμη de Lemos. Σύμφωνα λοιπόν με την έκθεση αυτή ο τότε πατριάρχης Αχρίδος Αθανάσιος, ο οποίος είχε καταγωγή από την Μάνη, επιθυμούσε να μεταβεί και να μείνει εκεί κάποιο χρονικό διάστημα για να βοηθήσει τους Μανιάτες με τις συμβουλές του. Εκείνο το διάστημα είχε προηγηθεί η δολοφονία κάποιου βέη, ο οποίος είχε σταλεί στην Μάνη για να εισπράξει φόρους και οι Μανιάτες φοβόντουσαν για αντίποινα. Τελικά ο Αθανάσιος συνόδευσε τους Μανιάτες που είχαν καταφθάσει στην Νεάπολη μέχρι την Μεσσήνη και από εκεί στην Μάνη. Από εκεί και ύστερα σύμφωνα και με τον Λάσκαρη τα ίχνη του Πατριάρχη χάνονται. Το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα των Μανιατών φάνηκε και κατά την διάρκεια του Ενετοτουρκικού πολέμου στην Κρήτη την περίοδο 1645-1669²⁰¹. Ένας πόλεμος που είχε έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα και έμεινε στην ιστορία λόγω της σκληρότητάς του. Πιο συγκεκριμένα η βαθύτατη πίστη των Μανιατών φαίνεται από την κίνηση του στολάρχου των Ενετών Φραγκίσκου Μοροζίνη να απελευθερώσει τον εξόριστο Πατριάρχη Ιωαννίκιο Β' και να τον πάρει μαζί του στην Μάνη. Ήταν μια ενέργεια η οποία, ανύψωσε το ηθικό των Μανιατών και την επιθυμία τους για πόλεμο ενάντια των Τούρκων. Στα Πελοποννησιακά του Κ.Δ. Μέρτζιου διαβάζουμε μία έκκληση κατοίκων της Έξω Μάνης, για πυρίτιδα και σφαίρες, προς τον Γενικό Προβλεπτή Αλέξανδρο Μπον²⁰². Η έκκληση αυτή πραγματοποιήθηκε το 1715 και υπογράφεται από τον Επίσκοπο Ιάκωβο Μούζαλο.

Στα Πελοποννησιακά στον πέμπτο τόμο πληροφορούμαστε από τον Κουγέα για ένα έγγραφο το οποίο το υπογράφουν οι επίσκοποι και οι καπετανέοι της Μάνης²⁰³. Τα ονόματα των επισκόπων που υπογράφουν είναι ο Καρυουπόλεως Βενέδικτος, ο Πλάτσης Ιερεμίας, ο Ανδρουβίτσας Θεόκλητος και ο Μηλέας Ιωσήφ. Το έγγραφο αυτό στάλθηκε στις 7 Μαΐου του 1812 σε κάποιον Τούρκο αξιωματικό του ναυτικού και σχετίζεται με την εκλογή του νέου Μπέη της Μάνης Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη. Στο ίδιο έγγραφο αξιοσημείωτο είναι να αναφέρουμε την υποταγή των Μανιατών στον Πατριάρχη με την φράση: «...και γράμμα τῆς Ἐκκλησίας μας τοῦ Πατριάρχου, τὰ ὅποια ἀκούσαντες ὄλοι καθαρῶς ἐκαταλάβαμεν τὴν ἔννοιαν τῆς υψηλῆς προσταγῆς τοῦ πολυχρονίου αὐθέντος μας, και συμβουλήν και ἀφορισμόν τοῦ Πατριάρχου μας». Μάλιστα την ίδια χρονιά διασώζεται και επιστολή του Πατριάρχη προς όλους τους κληρικούς και χριστιανούς της Μάνης²⁰⁴. Σε αυτή την επιστολή φαίνεται να επεμβαίνει ο Πατριάρχης στα εσωτερικά των

¹⁹⁹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 255-256.

²⁰⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 262-264.

²⁰¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 265.

²⁰² Κ. Δ. Μέρτζιος (1958-159) 401-404.

²⁰³ Σ. Κουγέας (1962) ε 69.

²⁰⁴ Σ. Κουγέας (1962) ε 66.

Μανιατών επικροτώντας την εκλογή του Θεοδωρόμπεη Γρηγοράκη και συμβουλεύοντάς τους να υπακούν ολοκληρωτικά την Υψηλή Πύλη: «να φερθῆτε με κάθε εὐγνωμοσύνην και ἐτοιμότητα εἰς τὰ ὑψηλὰς προσταγὰς».

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος και συγκεκριμένα κατά την Βαυαρική περίοδο ἔχουμε το γνωστό κίνημα του Παπουλάκου στο οποίο συμμετείχαν και οι Μανιάτες. Ο Παπουλάκος, ο οποίος ἦταν μοναχός, με το κήρυγμά του ἐναντίον του Ὁθωνα, ἐξέφραζε τα κατώτερα στρώματα της Εκκλησίας στην ἐλληνική ἐπαρχία²⁰⁵. Η μεγάλη ἐπιρροή του Παπουλάκου στα λαϊκά στρώματα γενικότερα εἶχε ως ἀποτέλεσμα την υπογραφή διατάγματος ἀπὸ τον ἴδιο τον Ὁθωνα για την ἐξορία του σε μοναστήρι. Ο Παπουλάκος για να σωθεῖ κατέφυγε στην Μάνη, ἐφόσον ὅλοι οι Μανιάτες ἀκολουθούσαν το κήρυγμά του. Μάλιστα υπήρχε και δημοτικό τραγούδι του ἐπισκόπου Ἀσίνης Μακαρίου, ο οποίος στράφηκε ἐνάντια σε ὄσους κυβερνητικούς ἀπεσταλμένους του Ὁθωνα προσπάθησαν να τον συλλάβουν²⁰⁶.

Επιστρέφοντας στην βυζαντινή περίοδο, σημαντικές μοναχικές μορφές που ἐφθασαν στην Πελοπόννησο κατά την Μέση περίοδό της εἶναι οἱ Ὅσιοι Συμεών, Θεόδωρος, Νίκων, ο Ηλίας ο Νέος με τον συνασκητή του Δανιήλ, ο Ηλίας ο Σπηλαιώτης με το μοναχὸ Ἀρσένιο και ο Λουκάς ο Στειριώτης. Στην Μάνη και συγκεκριμένα στην Καρυούπολη ἐζήτησε ἐξόριστος ο μοναχὸς Νικήτας, ο οποίος ἐγράψε τον βίο του οσίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος το 821-822²⁰⁷. Νεότεροι του Νικήτα εἶναι ο Ἀθανάσιος ἀπὸ την Σικελία, ο Θεόκλητος που ἐγένε ἐπίσκοπος Λακεδαιμονίας και ο Πέτρος που ἐγένε ἐπίσκοπος Ἄργους.

Το φαινόμενο της διαμάχης ἀνάμεσα στους ἐπισκόπους και γενικότερα στον κλήρο με τους μοναχοὺς, κυρίως για την κτητορικότητα των μονῶν, ἦταν ἀρκετὰ σύνθητες στο θέμα Πελοποννήσου κατά την Μέση Βυζαντινή περίοδο²⁰⁸. Ο μοναχισμὸς φαίνεται πως ἐπηρέασε και την σχέση των Πελοποννησίων με το ἴδιο το κράτος. Κάτι τέτοιο μαρτυρεῖται ἀπὸ τον Κωνσταντῖνο τον Πορφυρογέννητο στο ἔργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*²⁰⁹. Εκεί μαρτυρεῖται η ἀρνήση των Πελοποννησίων να συμμετάσχουν σε μια ἐκστρατεία του Ρωμανοῦ του Α' ἐνάντια στους κατοίκους της Κάτω Ἰταλίας. Η ἐξαγορά της μη συμμετοχῆς τους στην ἐκστρατεία πληρώθηκε ἀπὸ τις πατριαρχικές και βασιλικές μονές του θέματος Πελοποννήσου, οἱ οποίες και προσέφεραν δύο ἄλογα η κάθε μία. Στην ἐξαγορά συμμετείχαν και τα ἄπορα μοναστήρια, τα οποία προσέφεραν ἀνά δύο ἀπὸ ἓνα ἄλογο.

Κατὰ την παλαιολόγεια περίοδο, οἱ συνθήκες και τα δεδομένα της αυτοκρατορίας εἶναι τελείως διαφορετικά. Εκείνη την περίοδο ὑπάρχει μια λαϊκή οργή ἐνάντια στον λατινισμὸ

---

²⁰⁵Κ. Κωστής (2013) 329-330.

²⁰⁶Κ. Κωστής (2013) 329-330.

²⁰⁷Συλλογικὸ (1996) 80-82.

²⁰⁸Συλλογικὸ (1996) 98-99

²⁰⁹Μ. Γερολυμάτου (2004) 37-38.

και στην ένωση των δύο εκκλησιών²¹⁰. Από εκεί και ύστερα όσο βαδίζουμε προς την Άλωση της Κωνσταντινούπολης δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για ένα ενιαίο Βυζαντινό κράτος. Κάθε επαρχία ήταν σχεδόν αυτόνομη έχοντας τον δικό της διοικητή²¹¹. Όλα αυτά και σε συνδυασμό με την πτώση του Μυστρά τον Ιανουάριο του 1460 σαφώς και δυνάμωσαν το θρησκευτικό αίσθημα των Μανιατών καθώς και την αυτονομία τους²¹².

Τα συμπεράσματα που βγάζουμε από αυτή την σύντομη ιστορική αναδρομή αρχικά είναι, πως το θρησκευτικό αίσθημα των Μανιατών φουντώνει κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας και όχι κατά την Βυζαντινή περίοδο. Φυσικά σε κάτι τέτοιο θα συνέβαλαν και κάποιες πληθυσμιακές ανακατατάξεις που είχαν ως αποτέλεσμα την μετοίκηση πληθυσμών προς την Μάνη. Κάτι τέτοιο συμβαίνει πρώτα μετά την Άλωση του 1204 από τους σταυροφόρους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία τοπικών κέντρων χριστιανικής τέχνης και πολιτισμού. Σε ένα από αυτά τα κέντρα εξελίχθηκε και η Μάνη, όπως θα δούμε και παρακάτω. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ιστορικό Ραφενέλ, κάποια χρόνια μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 επιχειρούνται κάποιες εξεγέρσεις, οι οποίες αποτυγχάνουν²¹³. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον ερχομό διαφόρων χριστιανικών πληθυσμών στην Μάνη, λόγω του ότι φοβόντουσαν την εκδικητική μανία των Τούρκων. Ανάμεσα σε αυτούς τους πληθυσμούς διαβάζουμε πως ήταν Ηπειρώτες όπως και γόννοι αυτοκρατορικών δυναστειών της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας, οι οποίοι είχαν πλαστογραφήσει τα ονόματά τους. Ενδεχομένως λοιπόν, η πρόσμιξη χριστιανών και Μανιατών βοήθησαν στην έξαρση της χριστιανικής λαϊκής θρησκευτικότητας στην περιοχή της Μάνης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Επομένως ο κλήρος πλέον παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στις πολιτικές αποφάσεις των Μανιατών και μάλιστα βλέπουμε πως πολλές φορές εκπροσωπεί τον ίδιο τον λαό της Μάνης. Κλήρος και λαϊκό θρησκευτικό αίσθημα στην Μάνη, ταυτίζονται κατά την εποχή της τουρκοκρατίας. Μία ταύτιση που δεν φαίνεται να υπάρχει στο Βυζάντιο.

Το δεύτερο συμπέρασμα που βγάζουμε είναι πως, όπως στο Βυζάντιο υπήρχαν διαμάχες ανάμεσα τους εκπροσώπους του μοναχισμού και στο Πατριαρχείο ή το ίδιο το κράτος σε κάποιες περιπτώσεις, κάτι ανάλογο συμβαίνει και κατά τα νεότερα χρόνια στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο. Το κίνημα Παπουλάκου μας δείχνει πως η λαϊκή θρησκευτικότητα ταυτίζεται με το ρεύμα του μοναχισμού και του ασκητισμού και εναντιώνεται πολλές φορές στην επίσημη εκκλησία και στο κράτος. Σε ένα φαινόμενο, το οποίο έχει τις ρίζες του στο Βυζάντιο και σε συνδυασμό με την καλλιέργεια του μοναχισμού στην Πελοπόννησο, οι Μανιάτες όντας αποκομμένοι από τα επίσημα δόγματα και τον κρατικό μηχανισμό εδώ και πολλούς αιώνες, φαίνεται πως συμμετείχαν σε τέτοιου είδους λαϊκούς αγώνες. Ειδικότερα

---

²¹⁰ Α. Καρπόζηλος (2015) 266.

²¹¹ Α. Καρπόζηλος (2015) 261.

²¹² Α. Κουτσιλιέρης (1996) 235.

²¹³ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 236-237.

τώρα, παλαιότερα σε κάθε χωριό της Μάνης υπήρχαν από έξι μέχρι και εννέα ιερείς²¹⁴. Οι ιερείς αυτοί ζούσαν από τις προσφορές των πιστών, οι οποίες συνήθως ήταν σε είδος. Σχεδόν πάντα ήταν γηγενείς Μανιάτες και μάλιστα προέρχονταν από τα γένη των χωριών που ζούσαν²¹⁵. Οι επίσκοποι, οι οποίοι και αυτοί ήταν ντόπιοι συνήθως είχαν καταγωγή από ηγετικές οικογένειες. Στο βιβλίο του Βασίλη Πατριαρχέα, *Η αυτοδικία έν Μάνη*, διαβάζουμε πως γενικότερα οι ιερείς προέρχονταν από κοινωνικά αδύναμα γένη²¹⁶. Από το ισχυρό γένος των Νικλιάνων διαβάζουμε πως τα μέλη του απέφευγαν να γίνονται ιερείς, για να συνεχίσουν να υπάρχουν μάχιμοι άνδρες εντός της οικογενείας. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να είναι μία πρόσληψη της νοοτροπίας που επικρατούσε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, κατά την οποία όπως αναφέραμε χριστιανισμός και πολεμικό πνεύμα βρίσκονταν σε αντίθεση και αυτός ήταν ίσως ένας ακόμη λόγος του αργοπορημένου εκχριστιανισμού του λαού της Μάνης. Παρ' όλα αυτά κάποια μέλη των Νικλιάνων έπαιρναν την απόφαση να γίνουν ιερείς, εφόσον όμως είχαν βλέψεις για το αξίωμα του επισκόπου. Ο Αλεξάκης διαφωνεί με τον Πατριαρχέα, καθώς υποστηρίζει πως στην επιτόπια έρευνά του ανακάλυψε πως αρκετοί ιερείς προέρχονται από ισχυρά γένη, τα οποία είτε είχαν μέχρι και ιδιόκτητο πύργο στην κατοχή τους, είτε ήταν γένη καπετανέων²¹⁷. Παρά τον ρόλο που επιτελούσε ο ιερέας στην Μάνη, ήταν αρκετά σύνηθες ο χαρακτήρας του και η δράση του να μην διαφέρει από τις αντίστοιχες του κλασικού Μανιάτη²¹⁸. Γι' αυτόν τον λόγο σύμφωνα με τον Βρασίδα Καπερνάρο η κοινή γνώμη δεν επέτρεπε στους ιερείς να έχουν ρόλο εκδικητή²¹⁹. Παρ' όλα αυτά σύμφωνα με τον περιηγητή George Von Maurer οι ιερείς ακολουθούσαν τους Μανιάτες σε πειρατικές επιδρομές με την δικαιολογία πως έπρεπε να λάβουν την δεκάτη, την οποία δικαιούταν η εκκλησία²²⁰. Τέλος οι ιερείς είχαν μεγάλη επιρροή στα γένη και πολλές φορές έπαιζαν τον ρόλο του διαιτητή σε θέματα αψιμαχίας και αντεκδίκησης. Αρκετές φορές θύμιζαν τα λόγια του Ευαγγελίου στους υπόλοιπους πιστούς και έτσι μπορούσε να αποφευχθεί κάποιο φονικό.

---

²¹⁴ Ε. Αλεξάκης (1979) 167.

²¹⁵ Ε. Αλεξάκης (1979) 168.

²¹⁶ Β. Πατριαρχέα (1939) 11.

²¹⁷ Ε. Αλεξάκης (1979) 177.

²¹⁸ Ε. Αλεξάκης (1979) 168.

²¹⁹ Β. Καπερνάρος (1971) 28.

²²⁰ Ε. Αλεξάκης (1979) 168.

ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗΝ ΜΑΝΗ

Όσον αφορά τις εορτές, τις οποίες διοργανώνουν τα γένη ανεξάρτητα μεταξύ τους χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Το πρώτο είδος εορτών είναι αφιερωμένο στο όνομα του Αγίου προστάτη του γένους, ενώ το δεύτερο είδος έχει να κάνει με κάποιες ειδικές εορτές των γενών που συνήθως πραγματοποιούνται ανήμερα των Φώτων, της Αναλήψεως και των Χριστουγέννων²²¹. Στην πρώτη περίπτωση η εορτή του γένους διοργανώνεται κάθε χρόνο. Οι οικογένειες που αποτελούν το γένος είναι επτά και κάθε χρόνο η οργάνωση της εορτής πραγματοποιείται από διαφορετική οικογένεια. Η εορτή περιέχει την παρασκευή κολλύβων και άρτων, μνημόσυνο των προγόνων τους και συνήθως κάποιο πανηγύρι με κάποιο κοινό γεύμα. Η σειρά των εορτασμών είναι γραμμένη σε βιβλίο και είναι προκαθορισμένη από παλαιότερες εποχές.

Στην δεύτερη περίπτωση οι εορτές δεν έχουν να κάνουν με το γένος αλλά σχετίζονται με τον ομαδικό εκχριστιανισμό των Μανιατών²²². Το περιεχόμενό τους έχει να κάνει με την πρόσκληση ιερέων από τον πιο εύπορο άνδρα του γένους και το διάβασμα του ευχελαίου μέσα στο σπίτι μετά την λειτουργία. Ύστερα πραγματοποιείται πλούσιο γεύμα, στο οποίο συμμετέχουν και οι ιερείς που τέλεσαν το μυστήριο. Η γνωστότερη εορτή του συγκεκριμένου είδους είναι το πανηγύρι των Γιατράνων, το οποίο πραγματοποιείται ανήμερα των Χριστουγέννων στο χωριό του Οιτύλου²²³. Η οργάνωση της πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον γενάρχη του γένους Πιέρρο Μεδίκο με σκοπό να διατηρηθεί η ενότητα του γένους στο πέρασ των αιώνων. Μάλιστα υπάρχει συγκεκριμένη διαθήκη του Πιέρρου Μεδίκου, η οποία περιέχει οδηγίες για τον τρόπο που θα τελείται η εορτή, ήδη από το 1550. Παρότι έχουν περάσει πέντε αιώνες από τότε, η εορτή πραγματοποιείται μέχρι και σήμερα και οι οδηγίες τηρούνται κατά γράμμα. Παρότι έγιναν πολλές προσπάθειες να αποσπασθεί το μυστικό του γένους, παραμένει γνωστό μόνο στα μέλη της οικογένειας των Γιατράνων, μέχρι και σήμερα, καθώς κυριάρχησε ο φόβος και οι προλήψεις των μελών της οικογένειας μην τυχόν και αποκαλυφθεί το μυστικό και πέσει πάνω στο γένος κάποια κατάρα.

Σήμερα η εορτή τελείται στην οικογενειακή εκκλησία των Γιατράνων, τον Ταξιάρχη, η οποία έχει κτισθεί πριν έναν αιώνα. Πρώτα τελείται μνημόσυνο προς τιμήν του Πέτρου και της Ανθής Μεδίκου και ακολουθούν χαιρετισμοί στα μέλη των απογόνων που εορτάζουν. Στο μεσημεριανό τραπέζι ψάλλονται θρησκευτικοί ύμνοι καθώς και διάφορα παραδοσιακά τραγούδια. Ένα γνώριμο έθιμο σε όλη την Μάνη που γινόταν κατά την διάρκεια της εορτής ήταν πως αυτοί οι οποίοι εκκλησιάζονταν φιλούσαν το Ευαγγέλιο και τον Ιερέα και στην συνέχεια κάθονταν στην σειρά και φιλούσαν ο ένας τον άλλον²²⁴. Τέλος σημαντικό είναι να

---

²²¹ Ε. Αλεξάκης (1979) 168-169.

²²² Ε. Αλεξάκης (1979) 170.

²²³ Ε. Αλεξάκης (1979) 178.

²²⁴ Ε. Αλεξάκης (1979) 172.

αναφέρουμε πως κατά την διάρκεια της εορτής σταματούσε και κάθε είδους εχθροπραξία ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, όπως όριζε και η διαθήκη του 1550, επικρατώντας ανάμεσά τους ειρήνη και αρμονία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Σε αυτό το σημείο αρχικά θα πρέπει να αναφέρουμε πως η βυζαντινή τέχνη στην Μάνη είναι πλούσια, σε αρχιτεκτονική, ζωγραφική και γλυπτική. Σίγουρα δεν φθάνει ένα μόνο κεφάλαιο για να αναδείξουμε λεπτομερώς όλα τα βυζαντινά μνημεία αυτού του τόπου. Παρ' όλα αυτά θα προσπαθήσουμε να αναφέρουμε τα σημαντικότερα και αντιπροσωπευτικότερα δείγματα βυζαντινής τέχνης της Μάνης και μέσα από αυτά να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες όσον αφορά την κοινωνική δομή και τον κρατικό μηχανισμό της βυζαντινής περιόδου, κυρίως μέσα από τις επιγραφές. Βασικό είναι να αναφέρουμε πως οι πηγές που αντλούμε ως επί το πλείστον προέρχονται από τον εξάιτετο αρχαιολόγο Νικόλαο Δρανδάκη, ο οποίος αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της καριέρας του στην μελέτη της βυζαντινής αρχαιολογίας της Μάνης.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΜΑΝΗ

Η πρώτες αρχαιολογικές επαφές με βυζαντινές εκκλησίες της Μάνης ήταν οι έρευνες των Tranquair Ramsay²²⁵ και H. Megaw²²⁶. Στην συνέχεια και συγκεκριμένα κατά την δεκαετία του 1950, ήρθαν κάποιες παλαιοχριστιανικές βασιλικές στο φώς από τον Νικόλαο Δρανδάκη²²⁷. Συγκεκριμένα μας πληροφορεί πως στην σημερινή Κυπάρισσο δηλαδή στην αρχαία Καινήπολη υπάρχουν δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Η πρώτη βρίσκεται στον Άγιο Πέτρο και ανάγεται περίπου στον 5^ο αιώνα μ.Χ. και η δεύτερη στο Μοναστήρι και ανάγεται περίπου στον 6^ο αιώνα μ.Χ. Οι εκκλησίες αυτές βρίσκονται κοντά στην θάλασσα. Επίσης στο χωριό Άλυκα υπάρχει βασιλική του Αγίου Ανδρέα η οποία μάλλον χρονολογείται από τον 7^ο αιώνα μ.Χ. Πηγαίνοντας στο χωριό Οίτυλο κοντά στις ακτές του μπορούμε να διακρίνουμε κάποια γλυπτά τα οποία μαρτυρούν πιθανή ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει η βασιλική που ανασκάφθηκε στο Τηγάνι. Οι τάφοι οι οποίοι έχουν βρεθεί μέσα σε αυτήν χρονολογούνται στον 5^ο και στον 6^ο αιώνα μ.Χ. Παρ' όλα αυτά η ίδια η βασιλική υπολογίζεται ότι ανάγεται στον 7^ο αιώνα μ.Χ. Στο Τηγάνι επίσης βρίσκεται αρχαίο οικοδομικό υλικό και συγκεκριμένα κυκλώπειο τείχος. Αυτό οδηγεί σε κάποιες πιθανότητες να ταυτίζεται το Τηγάνι με την Ομηρική Μέσση. Στην ενδοχώρα του Τηγανιού και συγκεκριμένα στο χωριό Παλιόχωρα έχει βρεθεί και δεύτερη βασιλική η οποία είναι τρίκλιτη. Τέλος στην αρχαία ακρόπολη του Γυθείου έχει ανασκαφεί μεγάλη βασιλική που ανάγεται και αυτή στον 6^ο αιώνα μ.Χ.

---

²²⁵ R. Traquair (1909) 177-213.

²²⁶ H. Megaw (1933) 137-162.

²²⁷ N. Δρανδάκης (1986) 15-16.

Ο Δρανδάκης, λοιπόν, υποστηρίζει πως η αναφορά του Πορφυρογέννητου σε ειδωλολατρικούς πληθυσμούς δεν υφίσταται, πρώτον λόγω του ότι βρέθηκαν παλαιοχριστιανικές εκκλησίες σε παραθαλάσσιες περιοχές της Μάνης και δεύτερον λόγω του ότι δεν βρήκε ο ίδιος ειδωλολατρικά ευρήματα στην αποσκιερή Μέσα Μάνη²²⁸. Ο Δήμος Μέξης φαίνεται πως διαφωνεί σε κάποιον βαθμό με τον Δρανδάκη. Συγκεκριμένα στο βιβλίο του *Η Μάνη και οι Μανιάτες* αναφέρει πως παρότι αποδέχεται πως η πληροφορία του Πορφυρογέννητου ως έναν βαθμό είναι εσφαλμένη, συγχρόνως υποστηρίζει την ύπαρξη ειδωλολατρικών πληθυσμών και συγκεκριμένα την συνύπαρξή τους με χριστιανούς ακόμα και μετά τα χρόνια του Βασιλείου του Α'²²⁹.

Επομένως και για να επιστρέψουμε στον Δρανδάκη ο παλαιοχριστιανικός πολιτισμός διακρίνεται, στις παραθαλάσσιες περιοχές της Μάνης και είναι η συνέχεια των αρχαίων και ρωμαϊκών πόλεων του κοινού των Ελευθερολακώνων. Τον μεγαλύτερο πληθυσμό πάντα σύμφωνα με τον Δρανδάκη, τον είχε το Γύθειο και η Καινήπολη. Παρ' όλα αυτά η Μέσα Αποσκιερή Μάνη είναι πολύ πλουσιότερη σε ναοδομία και τοιχογραφίες από την προσηλιακή²³⁰.

Όσον αφορά τώρα την εικονομαχική περίοδο δεν έχουμε ιδιαίτερα μεγάλο αρχαιολογικό υλικό. Ένας ναός ο οποίος ανάγεται στην εικονομαχική περίοδο σύμφωνα με τις μελέτες του Δρανδάκη είναι του Αγίου Προκοπίου και βρίσκεται στον συνοικισμό Άϊ Γιώργη στην Κοίτα²³¹. Η τοποθέτηση του ναού στην εικονομαχική περίοδο δικαιολογείται, λόγω της ύπαρξης σταυρού στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας²³². Συγκεκριμένα, εάν λάβουμε υπόψη μας τα ελάχιστα λείψανα του αρχικού διακόσμου, η τοιχογράφηση του ναού υπολογίζεται στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα²³³. Ο δεύτερος ναός που υπολογίζεται στην εικονομαχική περίοδο, είναι του Άϊ Λέου στο χωριό της Μέσα Μάνης Μπρίκι και είναι αφιερωμένος στον Άγιο Λέοντα επίσκοπο Κατάνης²³⁴. Η σταυρόσχημη κάτοψη του θυμίζει το μαυσωλείο της Galla Placidia στην Ραβέννα και τον ναό της S. Fosca e Teuteria στην Βερόνα²³⁵. Παρότι και οι δύο τελευταίοι ναοί που αναφέραμε είναι παλαιοχριστιανικοί, οι διαφορές ως προς την παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική και τεχνοτροπία είναι περισσότερες από τις ομοιότητες. Γι αυτό δεν μπορεί να στηριχθεί πως ο ναός του Άϊ Λέου είναι παλαιοχριστιανικό κτίσμα. Η βασική διαφορά είναι ο τρόπος τοιχοδομίας του ναού, ο οποίος είναι αρκετά διαφορετικός από την αντίστοιχη των παλαιοχριστιανικών κτισμάτων²³⁶. Επομένως το είδος τοιχοδομίας

---

²²⁸ Ν. Δρανδάκης (1986) 17.

²²⁹ Δ. Μέξης (1977) 131.

²³⁰ Ν. Δρανδάκης (1986) 27.

²³¹ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 146-147.

²³² Ν. Δρανδάκης (1995) 9.

²³³ Ν. Δρανδάκης (1995) 14.

²³⁴ Ν. Δρανδάκης (1970-1972) 146.

²³⁵ Ν. Δρανδάκης (1970-1972) 150-151.

²³⁶ Ν. Δρανδάκης (1970-1972) 152.

του είναι αυτό που τον καθιστά ανάμεσα στην παλαιοχριστιανική και μεσοβυζαντινή εποχή²³⁷.

Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σωτηρίου, ο σταυρόσχημος ναός του Αγίου Πέτρου που βρίσκεται στον Πύργο Δυρού χρονολογείται γύρω στο 1000 μ.Χ²³⁸. Ο Traquair μελέτησε τον ναό των Ασωμάτων ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα στους λόφους επάνω από την Κοίτα²³⁹. Αντίστοιχα ο Megaw υπολογίζει το χτίσιμο του ναού μετά το 900 μ.Χ²⁴⁰. Ο Megaw έκανε έρευνα επίσης και στον Άϊ Στράτηγο των Μπουλαριών τον οποίο χρονολογεί στο πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα²⁴¹. Σύμφωνα με τον γνωστό αρχαιολόγο κάποια χαρακτηριστικά του ναού όπως ο δίστυλος τύπος, το τούβλο και η ημιεξαγωνική αψίδα, τα οποία συναντώνται και σε άλλους ναούς της Μάνης, την κάνουν να ταιριάζει αρκετά με τις εκκλησίες του 10^{ου} αιώνα μ.Χ. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του Megaw στην εκκλησία της Γαρδενίτσας. Ο τρούλος της καθώς και η πεντάπλευρη αψίδα της είναι δύο τύποι που προέρχονται από την σχολή της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον, η συγκεκριμένη εκκλησία είναι ένας πρόγονος όσο αφορά τους τρούλους των μετέπειτα εκκλησιών του Μυστρά όπως η Αγία Σοφία, η Περίβλεπτος και η Ευαγγελίστρια.

Στον 11^ο αιώνα ανήκουν επίσης ο Άγιος Γεώργιος στο Μπρίκι και ο Ταξιάρχης της Χαρούδας. Η χρονολόγηση της πρώτης εκκλησίας μαρτυρείται από την χαραγμένη επιγραφή στο τέμπλο από τον Νικήτα²⁴². Επιπλέον ο Ταξιάρχης της Χαρούδας, σύμφωνα με τον Δρανδάκη ανήκει στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα²⁴³. Στον 12^ο αιώνα χρονολογούνται και πάλι από τον Δρανδάκη, ο Άγιος Νικόλαος στην Οχιά και η Αγία Βαρβάρα στην Έρημο²⁴⁴.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε τα σχετικά με την επιστολή που έστειλε ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θεόδωρος Δούκας στον άρχοντα της Μάνης Γεώργιο Δαιμονογιάννη, διότι μας δίνει πληροφορίες για τον ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος αναφέρεται μέσα στο γράμμα²⁴⁵. Το περιεχόμενο της επιστολής, η οποία στάλθηκε μέσω θαλάσσης είχε να κάνει με τον δεσπότη Ιωάννη Χαμάρετο, ο οποίος ήταν γαμπρός του Δαιμονογιάννη και υιός του Δυνάστη της Λακεδαιμόνος Λέοντος Χαμαρέτου. Εν τέλει το γράμμα παραδόθηκε στον Δαιμονογιάννη μέσα στον ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο Δρανδάκης πιθανολογεί πως ο ναός ταυτίζεται με τον ναό της επισκοπής για τους εξής λόγους: Πρώτον ο ναός της Επισκοπής χρονολογείται γύρω στο 1200, ενώ η επιστολή γράφτηκε το 1222, δεύτερον η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν κοντά στην θάλασσα όπως και της Επισκοπής και τρίτον η

---

²³⁷ Ν. Δρανδάκης (1970-1972) 155.

²³⁸ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 147.

²³⁹ R. Traquair (1909) 185.

²⁴⁰ H. Megaw (1933) 166.

²⁴¹ H. Megaw (1933) 154-155.

²⁴² Α. Κουτσιλιέρης (1996) 149.

²⁴³ Ν. Δρανδάκης (1972) 287.

²⁴⁴ Ν. Δρανδάκης (1995) 68.

²⁴⁵ Ν. Δρανδάκης (1988) 189-190.

εκκλησία της Επισκοπής βρισκόταν πολύ κοντά στον συνοικισμό “Αϊ Γιώργης”. Καθώς επίσης ο εξαιρετικός γραπτός διάκοσμος μαρτυρεί πως πρόκειται για την Επισκοπή Μαΐνης, η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά στα τακτικά του Λέοντος του Σοφού τον 9^ο αιώνα. Εκεί συναντάμε σκηνές, οι οποίες εικονογραφούν την ζωή του μεγαλομάρτυρα Αγίου. Παρ’ όλα αυτά η μανιάτικη παράδοση υποστηρίζει πως ο ναός της επισκοπής ήταν στο όνομα της Παναγίας.

Βορειοδυτικά των Επάνω Μπουλαριών συναντάμε έναν μονοκάμαρο ναό, όχι σε πολύ καλή κατάσταση ο οποίος βρίσκεται σε οικογενειακό νεκροταφείο. Πρόκειται για τον Άγιο Παντελεήμονα οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στο 1200²⁴⁶. Ένας ναός στον οποίον συναντάμε κάποιες δυτικές επιδράσεις είναι του Αγίου Θεοδώρου που βρίσκεται λίγο πιο έξω από το χωριό Τσόπακα²⁴⁷. Πρόκειται για μια στενόμακρη μονοκάμαρη εκκλησία, η οποία αλλιώς ονομάζεται και “τρισάκια”. Οι δυτικές επιδράσεις, τις οποίες διακρίνουμε είναι αφενός οι τριγωνικές ασπίδες στους στρατιώτες της Προδοσίας και αφετέρου η μαντήλα της Αγίας Ιουλιανής²⁴⁸. Από εκεί μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι τοιχογραφίες εφόσον έχουν δυτικές επιρροές είναι του 13^{ου} αιώνα.

BYZANTINEΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΜΑΝΗ

Στην περιοχή της Μάνης έχουν διασωθεί τοιχογραφίες, οι οποίες ανάγονται στην εικονομαχική περίοδο²⁴⁹. Κάτι το οποίο είναι σπάνιο στον ελλαδικό χώρο. Παρ’ όλα αυτά οι περισσότερες τοιχογραφίες που συναντάμε στην Μάνη, ανήκουν στον 13^ο αιώνα.

Γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα γεγονότα της συγκεκριμένης υστεροβυζαντινής περιόδου²⁵⁰. Η κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους ξεκίνησε το 1205 μ.Χ. Για να επιβληθούν σε όλο τον πελοποννησιακό χώρο χρειάστηκαν περίπου 40 χρόνια. Όσον αφορά την Λακωνία η κατάκτησή της οφείλεται, σύμφωνα και με το Χρονικό του Μορέως, στον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο. Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή γύρω στο 1258 και μετά την Άλωση της Μονεμβάσιας ο Βιλλεαρδουίνος έχτισε το Κάστρο Μαΐνης για να καθυποτάξει τον ατίθασο λαό της Μάνης και το παρέδωσε στους Βυζαντινούς το 1262 μετά την μάχη της Πελαγονίας για να εξασφαλίσει την ελευθερία του²⁵¹. Οι Φράγκοι δεν μπόρεσαν ποτέ να καθυποτάξουν ολοκληρωτικά τους Μανιάτες και ίσως αυτός ήταν ο λόγος που και η περιοχή της Μάνης επιστράφηκε στο Βυζαντινό κράτος. Παρότι μέχρι και οι Μελιγγοί είχαν κυριευθεί από τους Φράγκους, οι Μανιάτες βρισκόντουσαν σε συνεχείς πολέμους μαζί

²⁴⁶ Ν. Δρανδάκης (1969-1970) 437.

²⁴⁷ Ν. Δρανδάκης (1985-1986) 241.

²⁴⁸ Ν. Δρανδάκης (1985-1986) 254-255.

²⁴⁹ Ν. Δρανδάκης (1995) 113-115.

²⁵⁰ Α. Κουτσιλιέρης (1996) 215-219.

²⁵¹ Ν. Δρανδάκης (1986) 684.

τους. Οι Φράγκοι δεν μπόρεσαν ποτέ να καθυποτάξουν ολοκληρωτικά τους Μανιάτες και ίσως αυτός ήταν ο λόγος που και η περιοχή της Μάνης επεστράφη στο Βυζαντινό κράτος.

Παρότι οι Μελιγγοί είχαν κυριευθεί από τους Φράγκους, οι Μανιάτες βρισκόταν σε συνεχείς πολέμους μαζί τους. Κάτι τέτοιο φαίνεται από την παράκληση του Λατίνου επισκόπου Μαΐνης στον πάπα Αλέξανδρο να μην γυρίσει στην Μάνη και να παραμείνει στην Ιταλία, καθώς οι συνεχείς διαμάχες εμπόδιζαν την εγκατάστασή στην επισκοπή του²⁵². Μόλις πέθανε ο Βιλλαρδουίνος το 1278 μ.Χ. άρχισε να παρακμάζει η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο. Η παράδοση λέει πως η γυναίκα του Άννα Αγγελίνα Κομνηνή παντρεύτηκε στην συνέχεια τον Νικόλαο τον δεύτερο τον Σαιντ Ομέρ. Το ζευγάρι αυτό έζησε στην Μάνη και έκανε δύο παιδιά, το Λία και τον Μιχάλακα, από τους οποίους ξεκίνησε το μεγάλο γένος των Νικλιάνων.

Παρά τους συνεχείς πολέμους κατά τον 13^ο αιώνα στην περιοχή της Μάνης παρατηρείται μια καλλιτεχνική άνθηση ιδιαίτερα ως προς την ζωγραφική και τις τοιχογραφίες. Κάτι τέτοιο ενδεχομένως να οφείλεται σε δύο παράγοντες: Ο πρώτος θα μπορούσε να είναι η μετανάστευση χριστιανικών πληθυσμών από τις γύρω περιοχές της Πελοποννήσου για να προστατευθούν από τους καθολικούς εχθρούς. Ο δεύτερος παράγοντας θα μπορούσε να είναι η ευγνωμοσύνη που έδειξαν οι Χριστιανοί προς τους Μανιάτες, εφόσον φυγαδεύτηκαν από αυτούς σε μια ελεύθερη πατρίδα²⁵³. Στις Μανιάτικες τοιχογραφίες του 13^{ου} αιώνα δεν έχουμε πολλές κτητορικές επιγραφές που να αναγράφουν χρονολογία²⁵⁴. Ανάμεσα στις λίγες που διασώζονται βρίσκονται στους Αγίους Αναργύρους της Κηπούλας, στον Άϊ Στράτηγο των Μπουλαριών, στον Μιχαήλ Αρχάγγελο της Πολεμίτας και στον Άγιο Γεώργιο της Καρύνιας. Ονόματα αγιογραφών που διαβάζουμε στις επιγραφές είναι των αδελφών Νικολάου και Θεοδώρου και του Γεωργίου Κωνσταντιάνου. Ο Δρανδάκης κάνει την υπόθεση πως οι συγκεκριμένοι αγιογράφοι είναι Μανιάτες²⁵⁵.

Το κύριο χαρακτηριστικό των εικονογραφιών του 13^{ου} αιώνα είναι ο ανθρωπισμός και το έντονο δραματικό στοιχείο²⁵⁶. Το στοιχείο του ανθρωπισμού εκφράζεται μέσα από τους εικονογραφικούς κύκλους από σκηνές και βίους Αγίων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των σκηνών του Αγίου Γεωργίου στον Ναό της Επισκοπής στο Τηγάνι, όπως προαναφέραμε. Άλλο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι πως σε βασικές θέσεις της εκκλησίας όπως στην αψίδα επιβιώνουν παλαιοχριστιανικά στοιχεία. Παράδειγμα, σε διάφορες εκκλησίες όπως στον Άγιο Παντελεήμονα Μπουλαριών, στον Άγιο Γεώργιο στις Πιόντες και στον Θεολόγο Γαρδενίτσας, η παλαιοχριστιανική παράδοση εκφράζεται με την απεικόνιση Αγίων, οι οποίοι βρίσκονται σε Δέηση είτε στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας είτε σε πλευρικές αψίδες. Στον Ναό της Αγίας Παρασκευής ο οποίος βρίσκεται

---

²⁵² Μίλλερ (1960) 147.

²⁵³ Ν. Δρανδάκης (1986) 684-685.

²⁵⁴ Ν. Δρανδάκης (1986) 685.

²⁵⁵ Ν. Δρανδάκης (1986) 686.

²⁵⁶ Ν. Δρανδάκης (1986) 686-687.

κοντά στα Σπήλαια του Διρού, συναντάμε κάτω από την ένθρονη βρεφοκρατούσα παράσταση με τους Αγίους Θεόδωρους Τήρωνος και Στρατηλάτη, οι οποίοι φοράνε στολές αξιωματούχων. Κάτι τέτοιο μας θυμίζει αψίδες παλαιοχριστιανικών ναών της Ιταλίας όπως ο Άγιος Βιτάλιος της Ραβέννας. Μανιάτικο χαρακτηριστικό επίσης του 13^{ου} αιώνα είναι οι μετωπικοί ιεράρχες της αψίδας²⁵⁷.

Γενικό χαρακτηριστικό του 13^{ου} αιώνα από το οποίο δεν ξεφεύγει ούτε η Μάνη είναι οι συχνές προσωπογραφίες των δωρητών και των κτητόρων μέσα στους ναούς²⁵⁸. Στον Ναό του Άϊ Γιώργη της Καρύνιας η οικογένεια του κτήτορα είναι ζωγραφισμένη σε στάση ικεσίας μπροστά από την Παναγία κάτι που αποτελεί δυτική επιρροή. Δυτικές επιρροές συναντάμε επίσης στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου που βρίσκεται στην Μεγάλη Καστάνια²⁵⁹.

Όσον αφορά την τεχνοτροπία της Κάτω Μάνης αυτό που παρατηρείται είναι ένα συντηρητικό επαρχιακό ρεύμα στον Άϊ Γιάννη Ποταμίτη στην Κοκκάλα καθώς και ένα είδος λαϊκής ζωγραφικής καθαρά μακριά από την σχολή της πρωτεύουσας στους Αγίους Ασώματους στο Φλομοχώρι²⁶⁰. Την ίδια επαρχιακή τεχνοτροπία συναντάμε και στις τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας στο Δρυαλί.

Στη Μέσα Μάνη τώρα, ο διάκοσμος του ναού της Επισκοπής είναι αρκετά αξιόλογος και φαίνεται πως ο ζωγράφος της έχει καθαρά Κωνσταντινουπολίτικη τεχνοτροπία²⁶¹. Αντίθετα την λαϊκή τεχνοτροπία ντόπιου ζωγράφου μαρτυρά ο έντονος αρχαϊσμός που συναντά κανείς στις τοιχογραφίες του Αγίου Πέτρου Γαρδενίτσας²⁶². Εξαιρετικής ποιότητας είναι οι τοιχογραφίες των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας(1263-1270)²⁶³. Στην κτητορική επιγραφή του ναού αναφέρεται το όνομα του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου. Μέσω των τοιχογραφιών του ναού, όπως μας πληροφορεί ο Δρανδάκης, εισάγεται η σύγχρονη τεχνοτροπία της εποχής η οποία χαρακτηρίζεται ως «βαρύ στυλ». Παρ' όλα αυτά η τεχνοτροπία που επικρατεί και στην Μέσα Μάνη είναι η συντηρητική επαρχιακή. Τέτοιο στυλ συναντάμε στις τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων της Κηπούλας(1265), σε τοιχογραφίες στον Άϊ Στράτηγο Μπουλαριών(1275) και στις τοιχογραφίες του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Πολεμίτα(1278). Παρόμοια επαρχιακή έκφραση συναντάμε και στις τοιχογραφίες του ναού Αγίων Σέργιου και Βάκχου στην Κίτα(1265-1285)²⁶⁴. Σύμφωνα λοιπόν με τις μελέτες του Δρανδάκη αυτό που έχει να παρουσιάσει σε μεγάλο βαθμό η Μέσα Μάνη είναι ένα συντηρητικό επαρχιακό στυλ. Βέβαια δεν λείπουν κάποιες Κωνσταντινουπολίτικες πινελιές σε κάποιους ναούς οι οποίες πιθανών προέρχονται από καλλιτέχνες οι οποίοι έφυγαν από την πρωτεύουσα της

---

²⁵⁷ Ν. Δρανδάκης (1986) 688.

²⁵⁸ Ν. Δρανδάκης (1986) 692.

²⁵⁹ Ν. Δρανδάκης (1986) 693.

²⁶⁰ Ν. Δρανδάκης (1986) 694-695.

²⁶¹ Ν. Δρανδάκης (1986) 695.

²⁶² Ν. Δρανδάκης (1986) 696.

²⁶³ Ν. Δρανδάκης (1986) 696-697.

²⁶⁴ Ν. Δρανδάκης (1986) 698.

Αυτοκρατορίας μετά την Άλωση του 1204. Την εμφάνισή του επίσης κάνει και το στοιχείο του όγκου σε κάποιες περιπτώσεις όπως για παράδειγμα στον διάκοσμο του Αγίου Δημητρίου Κεριάς (1300)²⁶⁵.

Στην περιοχή της Έξω Μάνης ίσως η πιο αξιόλογη καλλιτεχνική έκφραση είναι ο ναός των Αγίων Ιωάννη και Νικολάου στο Σταυροπήγι μέσα από τις τοιχογραφίες, των οποίων διακρίνουμε μία ακαδημαϊκή τελειότητα²⁶⁶. Ο Δρανδάκης κατατάσσει το μνημείο αυτό στα συντηρητικά αρχαιστικά του 13^{ου} αιώνα. Τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στην Καστάνια έχουν λατινική επιρροή και συνδέονται με αντίστοιχες των ναών της Αίγινας και του Μουτουλλά. Τα στοιχεία τώρα που συναντάμε στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στις Μαρούλιναις είναι μια επαρχιακή τάση στην πρώτη ομάδα τοιχογραφιών σε συνδυασμό με κάποια στοιχεία που προέρχονται από την παρακμάζουσα Κομνηνεία τέχνη²⁶⁷. Η δεύτερη ομάδα τοιχογραφιών του ναού περιέχει στοιχεία λαϊκής τέχνης. Στις τοιχογραφίες του Αγίου Πέτρου στην Μεγάλη Καστάνια πάλι το στυλ που επικρατεί είναι το βαρύ λόγω του υπερφυσικού μεγέθους των μορφών που είναι ζωγραφισμένες.

Επομένως η περιοχή της Μέσα Μάνης είναι αυτή η οποία επηρεάστηκε λιγότερο από τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα και παρέμεινε καθηλωμένη σε συντηρητικές τεχνοτροπίες²⁶⁸. Παρ' όλα αυτά και στην Μέσα όπως και στην Έξω Μάνης μπορεί να συναντήσει κανείς ποιοτικά έργα παρά τους αρχαϊσμούς και την συντηρητικότητα²⁶⁹. Αυτό που κάνει ξεχωριστές τις τοιχογραφίες της Μάνης είναι η όσμωση μεταξύ της ντόπιας συντηρητικής παραδοσιακής τέχνης και της νεωτερικής, η οποία προέρχεται από την πρωτεύουσα. Φυσικά σε αυτό βασικό ρόλο παίζει ποιος είναι ο καλλιτέχνης σε συνδυασμό με τις γνώσεις και τα προσόντα του. Τέλος ο Δρανδάκης υποστηρίζει πως η τέχνη στην Μάνη είναι επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από την υστεροκομνηνεία τέχνη. Παρ' όλα αυτά κάτι τέτοιο δεν σημαίνει πως δεν καλλιεργείται μια μορφή αυτόνομης τέχνης με διάφορες παραλλαγές και ντόπιες επιδράσεις στις απομακρυσμένες επαρχίες της Αυτοκρατορίας ως το τέλος του 13^{ου} αιώνα. Και σίγουρα μία από αυτές τις επαρχίες είναι η Μάνη.

---

²⁶⁵ Ν. Δρανδάκης (1986) 701.

²⁶⁶ Ν. Δρανδάκης (1986) 701-702.

²⁶⁷ Ν. Δρανδάκης (1986) 702.

²⁶⁸ Ν. Δρανδάκης (1986) 703.

²⁶⁹ Ν. Δρανδάκης (1986) 704-705.

ΜΑΝΗ ΚΑΙ ΜΥΣΤΡΑΣ

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν ομοιότητες που παρατηρούνται σε ναούς γλυπτά και τοιχογραφίες μεταξύ της Μάνης και του Μυστρά. Με βάση τις αρχαιολογικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, έχει αποδειχθεί πως οι Μανιάτικες επιδράσεις σε εκκλησίες του Μυστρά δεν είναι άνευ σημασίας.

Αρχικά ο Δρανδάκης υποστηρίζει πως το τέμπλο της Αγήτριας στην Μάνη μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος του τέμπλου της Ευαγγελίστριας του Μυστρά²⁷⁰. Ο Megaw μπορούμε να αναφέρουμε πως είναι ακόμα περισσότερο απόλυτος ως προς την επίδραση της μανιάτικης τέχνης στις εκκλησίες του Μυστρά²⁷¹. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως το συντηρητικό επαρχιακό στυλ της Μάνης παρέμεινε απομονωμένο από τα κέντρα τέχνης της ελλαδικής σχολής όπως ήταν η Αθήνα, η Κόρινθος και η Θήβα. Έτσι και η αρχιτεκτονική των εκκλησιών του Μυστρά προήλθαν από την επαρχιακή νοοτροπία και όχι από τα κέντρα τέχνης. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται πάντα σύμφωνα με τον Megaw από το ότι οι εκκλησίες του Δεσποτάτου δεν συσχετίζονται με τις εξελιγμένες σύνθετες εκκλησίες της Αργολίδος, αλλά και της υπόλοιπης κεντρικής Ελλάδας. Αντίθετα στον Μυστρά παρατηρούνται απλές εκκλησίες με κυκλικούς τρούλους και επένδυση με κεραμίδια, στοιχεία, τα οποία είναι άγνωστα εκείνη την περίοδο στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αντίθετα τα στοιχεία αυτά ταιριάζουν πολύ περισσότερο με το πρωτόγονο αρχαϊκό και συντηρητικό στυλ των ναών της Μάνης. Ο Megaw αιτιολογεί και ιστορικά την καλλιτεχνική συγγένεια Μάνης και Μυστρά. Συγκεκριμένα υποθέτει πως εφόσον η Μάνη επιστράφηκε στον Μιχαήλ Παλαιολόγο το 1262, οι Βυζαντινοί ξανά μετακινήθηκαν και πάλι προς την Λακωνία. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως, εφόσον ο Μυστράς έγινε η έδρα του Δεσπότη και ένα νέο πολιτισμικό κέντρο, οι χτίστες που είχαν έρθει από τα νοτιοανατολικά της Λακωνίας θα εφάρμοζαν τις ίδιες τεχνοτροπίες στο χτίσιμό τους.

Παρόμοιες απόψεις με τον Megaw έχει και ο ακαδημαϊκός Μανόλης Χατζιδάκης²⁷². Και ο Χατζιδάκης δεν παρεκκλίνει από το γεγονός πως στην αρχιτεκτονική του Μυστρά αντικατοπτρίζεται η συντηρητικότητα και η επαρχιακότητα των εντοπίων καλλιτεχνών. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως δεν επηρεάστηκαν από τις νέες τεχνοτροπίες που προήλθαν από την Κωνσταντινούπολη. Στην συνέχεια ο Χατζιδάκης υποστηρίζει την άποψη του Megaw ως προς τον ερχομό των αρχιτεκτόνων του Μυστρά. Συγκεκριμένα αναφέρει πως προέρχονται από τα νότια διότι οι περιοχές βορειότερα του Μυστρά συνέχισαν να είναι Φραγκοκρατούμενες. Ο Χατζιδάκης καταλήγει στο συμπέρασμα πως υπάρχει μία γηγενής καλλιτεχνική παράδοση, μέσα από την οποία οι εκκλησίες της Μάνης δημιουργήθηκαν κάτω από την επίδραση της Σπάρτη και τέλος οι εκκλησίες του Μυστρά εμπνέονται κυρίως από τις εκκλησίες της Μάνης του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα. Αυτή η γηγενής καλλιτεχνική

---

²⁷⁰ Ν. Δρανδάκης (1995) 77.

²⁷¹ Η. Megaw (1933) 161.

²⁷² Μ. Χατζιδάκης (1990) 32.

παράδοση δεν γεννήθηκε έτσι ξαφνικά στην Μάνη. Όπως αναφέραμε υπάρχουν παλαιοχριστιανικές ήδη από την εποχή του Κοινού των Ελευθερολακώνων. Από τότε η βυζαντινή τέχνη δεν παύει να υπάρχει ποτέ στον χώρο της Μάνης. Το επαρχιακό συντηρητικό της ρεύμα υπό την επίδραση της υστεροκομνήνειας κοινής και τις προσωπικές πινελιές διαφόρων καλλιτεχνών κυρίως τον 13 αιώνα οδηγούν σε μια γηγενής ισχυρή πολιτισμική ταυτότητα, η οποία αργότερα επηρέασε το Δεσποτάτο του Μυστρά. Επομένως η συνέχεια του λαού και του πολιτισμού της Μάνης αποδεικνύεται και μέσα από την πρόσληψη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής.

BYZANTINEΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΜΑΝΗ

Οι επιγραφές, όσον αφορά την έρευνά μας είναι μία αρκετά σημαντική πηγή. Είναι σημαντικό εφόσον τα γραπτά κείμενα που αναφέρονται στην Βυζαντινή Μάνη είναι ελάχιστα και έτσι μέσα από τις επιγραφές μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες. Τέτοιες πληροφορίες είναι η αναφορά σημαντικών αξιωματούχων στην περιοχή της Μάνης, προσώπων που συνετέλεσαν σε ιστορικές αλλαγές για την ιστορία του τόπου, πληροφορίες για τις κοινωνικές δομές του τόπου, πληροφορίες για το κόστος ανέγερσης ναών, ονόματα διάφορων τεχνιτών και αρκετές άλλες όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια.

Μαρμάρινη επιγραφή η οποία βρέθηκε στο Τηγάνι χρονολογείται μεταξύ 9^{ου} και 12^{ου} αιώνα και αναφέρεται ένας αξιωματούχος με το όνομα κόμη Δάκιος²⁷³. Από την επιγραφή αυτή τα συμπεράσματα που βγάζουμε είναι τα εξής: Οι αρμοδιότητες του κόμητα ξεκινάνε από την μέση βυζαντινή περίοδο και έχουν στρατιωτικό και διοικητικό χαρακτήρα μαζί. Επομένως ο οικισμός στο Τηγάνι θα μπορούσε να ταυτιστεί με το κάστρο Μαΐνης, εφόσον λόγω της παρουσίας του κόμητα, φαίνεται πως ήταν σημαντική στρατιωτική και διοικητική περιοχή. Συγκεκριμένα η Άννα Αβραμέα υποστηρίζει πως ο Δάκιος ήταν απεσταλμένος αξιωματούχος του βυζαντινού στόλου την περίοδο πολέμου κατά των Αράβων, δηλαδή 9^ο με 10^ο αιώνα. Δεν αποκλείεται λοιπόν η Μάνη να τραβάει την προσοχή του Βυζαντίου και να αποκτά έναν νέο ρόλο στην πολιτική της αυτοκρατορίας, λόγω κυρίως των βυζαντινοαραβικών πολέμων κατά την Μεσοβυζαντινή περίοδο. Η κτητορική επιγραφή που βρέθηκε στους Αγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα συμβολίζει την προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να διεισδύσει στην τοπική κοινωνία της Μάνης με σκοπό τον ξεσηκωμό της, για την απελευθέρωση των λατινοκρατούμενων περιοχών της Πελοποννήσου. Κάτι τέτοιο το συμπεραίνουμε από το όνομα του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η' και του αδελφού του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου στην επιγραφή. Ο Κωνσταντίνος μάλιστα ήταν και ο αρχηγός της εκστρατείας ενάντια στους Λατίνους το 1263-64. Στην επιγραφή αναφέρονται επίσης υψηλόβαθμοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι δωρητές, ο επίσκοπος και σύγκελλος της Βελίγοστης. Φαίνεται πως τα θρησκευτικά αισθήματα των Μανιατών διαπλάθονται από

---

²⁷³ Σ. Βέρτη (2008) 89-90.

την κεντρική εξουσία ήδη κατά την παλαιολόγια περίοδο για λόγους, στρατιωτικούς. Κάτι τέτοιο φαίνεται πως θα οδηγήσει στον φανατικό χριστιανικό χαρακτήρα των Μανιατών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Πλήθος διοικητικών αλλά και εκκλησιαστικών αξιωματούχων συναντάμε μέσα από βυζαντινές επιγραφές²⁷⁴. Στον ναό των Ταξιαρχών στον Δρύαλο (1102-1203) υπάρχει σε επιγραφή το όνομα του τουρμάρχη Γεωργίου. Στους ναούς Άγιο Γεώργιο Οιτύλου (1331-1332) και Άγιο Νικόλαο Πλάτσας (1337-1338) συναντάμε σε επιγραφές το όνομα του Κωνσταντίνου Σπανού, ο οποίος ήταν τζάσις ή τζαούσιος των Μελίγκων. Φαίνεται πως έχουμε φθάσει σε μια εποχή όπου ο κρατικός μηχανισμός του Βυζαντίου έχει καταφέρει να εκχριστιανίσει πλήρως τα Σλαβικά φύλα της Λακωνίας. Εκκλησιαστικούς τώρα αξιωματούχους μέσα από επιγραφές συναντάμε κάποιον αναγνώστη στους Αγίους Αναργύρους της Κηπούλας (1265), εκκλησιέδικο στην Αγήτρια (1200), νομικό στην Κηπούλα, οικονόμο στον Άγιο Νικόλαο Πλάτσας, πρωτοπαπά στον Ιωάννη τον Πρόδρομο στα Παγκιά, σακελάριο στον Άγιο Νικόλαο Πλάτσας (1348-1349) και σύγκελο στους Αγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1263-1270).

Αρκετά ενδιαφέρουσες είναι και οι πληροφορίες για την κοινωνία της Μάνης μέσα από τις επιγραφές²⁷⁵. Κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα οι κτήτορες φαίνεται να είναι κληρικοί καθώς και κάποιοι λαϊκοί. Το όνομα των λαϊκών δεν συνοδεύεται από κάποιο επίσημο κρατικό αξίωμα και γι αυτόν τον λόγο ενδεχομένως να πρόκειται για ντόπιους ισχυρούς γαιοκτήμονες. Ίσως κάτι σαν πρόδρομοι των καπετανών και των ισχυρών αρχηγών γενών που αρκετούς αιώνες αργότερα και κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας έγιναν μπέηδες. Από το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα και ύστερα φαίνεται να κυριαρχεί το φαινόμενο της συλλογικής δωρεάς. Σε μια επιγραφή η οποία σήμερα βρίσκεται στο ναό του Αγίου Βασιλείου στο Σταυρί αναγράφει πως οι δωρητές είναι, ένας πρωτόπαπας, ένας πρεσβύτερος, ένας λαϊκός και όλοι όσοι συνέδραμαν στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ο θεσμός της συλλογικής δωρεάς φαίνεται να ταυτίζεται με την οικογενειακή δωρεά, εφόσον ο κάθε δωρητής ατομικά αναγράφει και το όνομα της οικογενείας του. Φαίνεται λοιπόν πως η ιερότητα του θεσμού της οικογένειας και του γένους στην Μάνη, αποκτά σάρκα και οστά ήδη κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις προβάλλεται ολόκληρο το γένος. Αρχικά το ανδρόγυνο, ύστερα τα παιδιά και στην συνέχεια οι γονείς και τα αδέρφια. Δεν αποκλείεται λοιπόν οι οικογενειακές επιγραφές να <<εξελίχθηκαν>> στο πέρασ των αιώνων σε οικογενειακές εκκλησίες και οικογενειακούς τάφους. Συγκεκριμένα στους Αγίους Αναργύρους της Κηπούλας το 1265 συναντάμε 12 κτήτορες. Σε επιγραφή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Πολεμίτα το 1278 αναγράφονται 30 δωρητές με τα ονόματά τους. Σε άλλες επιγραφές γενικότερα αναφορά γινόταν κυρίως σε όλους όσους ήταν σημαντικοί για την κοινωνική ιεραρχία της Μάνης, σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους όπως αναφέραμε και σε ιερείς.

---

²⁷⁴ Σ. Βέρτη (2008) 90-91.

²⁷⁵ Σ. Βέρτη (2008) 91-93.

Λιγοστές πληροφορίες μας δίνονται και για το κόστος ανέγερσης κάποιων ναών²⁷⁶. Συγκεκριμένα η επιγραφή των Αγίων Αναργύρων Κηπούλας (1265) αναφέρει πως ο ναός κόστισε 14,5 χρυσά νομίσματα. Από την άλλη οι δωρεές για τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Πολεμίτα (1278) σε χωράφια, δέντρα, περιβόλια και ένα αλώνι. Παρότι είναι πενιχρές οι πληροφορίες αυτές μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για το κόστος ενός ναού εκείνης της εποχής ανάλογα με το μέγεθός του, καθώς και για το κόστος ακόμα και μιας τοιχογραφίας.

Είναι προφανές πως η αναφορά σημαντικών προσώπων ως δωρητών αλλά και το ποσό το οποίο προσέφεραν για την ανέγερση ενός ναού είχε να κάνει με το κύρος τους αλλά και με την επιρροή τους στην κοινωνία της Μάνης. Φαίνεται πως όσο μεγαλύτερη ήταν η δωρεά κάποιου τόσο ισχυρότερο γινόταν το όνομά του. Αυτό σίγουρα δεν έμεινε ανεκμετάλλευτο από ισχυρές και εύπορες ντόπιες οικογένειες, οι οποίες και αυτές με την σειρά τους ήθελαν να αυξήσουν την δύναμή τους υποσκελίζοντας κάποιους κρατικούς αξιωματούχους, χρησιμοποιώντας τις χορηγίες. Άλλωστε υπήρχε έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στους Μανιάτες και στο κράτος (όποιο και εάν ήταν αυτό) για την κυριαρχία στην περιοχή καθ' όλη την διάρκεια της ιστορίας της Μάνης. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, προεπαναστατικά αλλά και μεταεπαναστατικά υπήρχαν μέχρι και ένοπλες συγκρούσεις.

Όσο αφορά τους τεχνίτες της βυζαντινής περιόδου μέσα από τις επιγραφές, ο πιο γνωστός τον οποίο μελέτησε και ανέδειξε ο Δρανδάκης, είναι ο γλύπτης και μαρμαράς Νικήτας²⁷⁷. Ο Νικήτας έζησε τον 11^ο αιώνα και το όνομά του αναγράφεται σε 5 μνημεία. Σύγχρονος του Νικήτα, μαρμαράς και γλύπτης, ήταν ο Γεώργιος του οποίου το όνομα αναγράφεται σε επιστήλιο τέμπλο της Φανερωμένης στα Φραγκουλιάνικα. Ονόματα ζωγράφων που σώζονται σε επιγραφές του 13^{ου} αιώνα είναι των αδελφών Νικολάου και Θεόδωρου, του Γεωργίου Κωνσταντινιάνου και του Θεοδοσίου του 14^ο. Ο χαρακτήρας της τέχνης αυτών των καλλιτεχνών όπως αναφέραμε και πιο πάνω είναι επαρχιακός. Παρ' όλα αυτά υπάρχει προσπάθεια μίμησης των καλλιτεχνικών κέντρων του Βυζαντίου και συγκεκριμένα κινούνται μέσα σε ένα υστεροκομνηνείο ρεύμα²⁷⁸.

Ο τόπος καταγωγής του Νικήτα σύμφωνα με επιγραφή, ήταν η χώρα Μαΐνης²⁷⁹. Αντίθετα η καταγωγή των ζωγράφων Νικολάου και Θεόδωρου ήταν από την χώρα Ρετζίτζα, ένα χωριό που υπολογίζεται πως βρισκόταν ανάμεσα στην Αρκαδία και στην Μεσσηνία. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως υπήρχαν μετακινήσεις πληθυσμών καθώς και ντόπιες καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις.

---

²⁷⁶Σ. Βέρτη (2008) 94.

²⁷⁷Σ. Βέρτη (2008) 94-95.

²⁷⁸Ν. Δρανδάκης (1986) 704.

²⁷⁹Σ. Βέρτη (2008) 96.

Ο εκχριστιανισμός του σλαβικού πληθυσμού από τον 11^ο αιώνα και ύστερα φαίνεται μέσα από κτητορικές επιγραφές Σλάβων²⁸⁰. Τέτοιες συναντάμε τον 11^ο αιώνα στη Μηλέα, τον 13^ο στην Παναγία Ανδρουπεβίτζια και τον 14^ο στο Οίτυλο. Επομένως τους αιώνες αυτούς φαίνεται πως τα ατίθασα και διάσπαρτα σλαβικά νομαδικά φύλα της μεσοβυζαντινής περιόδου, πλέον έχουν απορροφηθεί πλήρως από τον ντόπιο πληθυσμό.

Τέλος, μέσα από τις επιγραφές μπορούμε να λάβουμε χρήσιμες πληροφορίες ως προς την γλώσσα αλλά και την παιδεία του καλλιτέχνη²⁸¹. Υπάρχουν επιγραφές σε πεζό λόγο, σε έμμετρο και σε διάφορα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα. Επίσης κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα κυριαρχούν οι εγχάρακτες επιγραφές, ενώ τον 13^ο και 14^ο αιώνα έχουμε τις γραπτές επιγραφές.

---

²⁸⁰ Σ. Βέρτη (2008) 96-97.

²⁸¹ Σ. Βέρτη (2008) 97.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για να αντιληφθούμε καλύτερα τα συμπεράσματα της έρευνας την οποία πραγματοποιήσαμε θα πρέπει να τα παραθέσουμε σε μία σειρά. Η αλήθεια είναι πως συγκεκριμένα για την θρησκεία στην Μάνη κατά την Βυζαντινή περίοδο, οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, πέραν του αρχαιολογικού υλικού που διαθέτουμε. Επομένως οποιεσδήποτε άλλες πληροφορίες που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε για τους ανθρώπους του τόπου, για τα έθιμά τους και για την ιστορία τους μας αποδείχθηκαν εξολοκλήρου χρήσιμες.

Το πρώτο πράγμα που γνωρίζουμε για τον τόπο αυτό είναι, όπως αναφέραμε, πως ήταν ένας σημαντικός τόπος αρχαιοελληνικής λατρείας. Κάτι τέτοιο μαρτυρούν το νεκρομαντείο και ο ναός του Ποσειδώνα που βρίσκονται στο Ταίναρο. Ένας ισχυρός τόπος αρχαιοελληνικής λατρείας προφανώς και δεν θα ήταν εύκολο να εκχριστιανιστεί σε μικρό χρονικό διάστημα. Καθώς επίσης δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τις παραθαλάσσιες ακμαίες αστικές πόλεις, από τις οποίες αποτελούνταν το Κοινό των Ελευθερολακώνων. Ελευθερολάκωνες ζούσαν στα παράλια της Μάνης μέχρι και τον 6^ο αιώνα οπότε ξεκίνησαν οι επιδρομές των Αράβων. Από εκεί και ύστερα έφυγαν από τα παράλια και δημιούργησαν ορεινούς οικισμούς. Θα ήταν δύσκολο να πούμε πως στους παλαιοχριστιανικούς αυτούς αιώνες δεν διατήρησαν κάποιες ειδωλολατρικές συνήθειες. Πως θα ήταν δυνατόν κάτι τέτοιο με ένα τόσο ισχυρό αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν και με μια μεγάλου βαθμού απομόνωση από το Βυζάντιο. Παρ' όλα αυτά τα βυζαντινά μνημεία στην περιοχή με βάση τις έρευνες του αρχαιολόγου Νικολάου Δρανδάκη αποδεικνύουν πως υπήρχαν παλαιοχριστιανικοί ναοί στα παράλια της Μάνης και όπως ισχυρίζεται και ο ίδιος, οι Ελευθερολάκωνες έγιναν χριστιανοί από τότε. Εμείς θεωρούμε πως κάτι τέτοιο θα ήταν αρκετά τολμηρό για να το πούμε. Το συμπέρασμα που βγάζουμε από την εργασία μας είναι πως μέχρι και τους χρόνους του Βασιλείου του Α', όπως αναφέρει ο Πορφυρογέννητος, συμβίωναν εκχριστιανισμένοι πληθυσμοί με κάποιες απομονωμένες ομάδες, οι οποίες διατηρούσαν κάποια ειδωλολατρικά κατάλοιπα λόγω του ισχυρού αρχαιοελληνικού και ρωμαϊκού παρελθόντος της περιοχής. Σε καμία περίπτωση όμως δεν θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πως διατηρούσαν την πίστη στο αρχαιοελληνικό δωδεκάθεο, είτε σε κάποια επίσημη παγανιστική θρησκεία. Από την άλλη όμως δεν θα μπορούσαμε να πούμε πως εκχριστιανίστηκαν πλήρως, ιδιαίτερα κατά τους παλαιοχριστιανικούς αιώνες. Πράγματι υπάρχουν παλαιοχριστιανικές εκκλησίες στο Γύθειο, στο Τηγάνι και στην Καινήπολη. Κάτι τέτοιο όμως δεν αποδεικνύει πως όλος ο πληθυσμός του Κοινού των Ελευθερολακώνων είχε προλάβει να εκχριστιανιστεί. Ας μην ξεχνάμε πως η περιοχή του Κοινού ήταν μια σπουδαία εμπορική περιοχή με αρκετά λιμάνια. Επομένως, ερχόταν σε επαφή με αρκετούς πολιτισμούς και με διάφορες θρησκείες. Δεν θα ήταν δυνατόν λοιπόν να μην γνωρίσει και τον Χριστιανισμό, ειδικά σε μια περίοδο που εξαπλωνόταν με γοργούς ρυθμούς και χιτίζονταν χριστιανικοί ναοί σε όλη την οικουμένη. Ενδεχομένως όμως οι δύο μεγάλοι σεισμοί καθώς και οι επιδρομές των Αράβων στάθηκαν εμπόδιο στον εκχριστιανισμό των

Ελευθερολακώνων. Από τον 6^ο αιώνα και έκτοτε, όπως αναφέραμε, οι πληθυσμοί αυτοί απομονώθηκαν στα ορεινά βουνά της Μάνης, έχοντας ως αποτέλεσμα να διατηρήσουν ειδωλολατρικά κατάλοιπα μέχρι και τον 9^ο αιώνα.

Όσο αφορά τις θρησκευτικές εορτές στο Βυζάντιο εστίασαμε στις λαϊκές εορτές. Το βασικό συμπέρασμα που βγάλαμε είναι πως υπήρξε επιβίωση αρχαιοελληνικών και ρωμαϊκών εορτών και εθίμων στο πέρας των αιώνων και η πρόσληψή τους από τον χριστιανισμό, παρά τις επίσημες απαγορεύσεις της εκκλησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εορτή των Βρουμαλίων η οποία στην ουσία αντιστοιχεί στα Χριστούγεννα. Στην περιοχή της Μάνης, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως άλλος ένας από τους λόγους του αργοπορημένου εκχριστιανισμού των Μανιατών ήταν ο εκκλησιαστικός κανόνας που απαγόρευε τους συνεορτασμούς, την ανταλλαγή δώρων και τις κοινωνικές επαφές ανάμεσα σε Χριστιανούς και ειδωλολάτρες ή Ιουδαίους.

Στα είδη θρησκευτικής λατρείας των Μανιατών τώρα, συμπεραίνουμε, μετά από την μελέτη που πραγματοποιήσαμε, πως τον μεγαλύτερο ρόλο τον παίζουν οι νεκροί, ο γενάρχης του οποίου το όνομα ταυτίζεται με κάποιο όνομα Αγίου και το αίμα. Διαπιστώνουμε ένα είδος προγονολατρίας το οποίο είναι πανάρχαιο. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται από τις οικογενειακές εκκλησίες, τους οικογενειακούς τάφους και το θάψιμο των νεκρών σε ιδιωτικούς χώρους. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκκλησιών είναι αφιερωμένο στην Παναγία. Γενικότερα η λατρεία των Μανιατών προς το πρόσωπο της Παναγίας δεν είναι τυχαία. Είναι μια πρόσληψη της πανάρχαιας λατρείας της μητέρας Θεάς, η οποία προέρχεται από το Αιγαίο. Επίσης η ύπαρξη ισχυρού θρησκευτικού κέντρου λατρείας στο Ταίναρο, κατά την περίοδο της αρχαιότητας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως ήταν άλλος ένας από τους λόγους της δυσκολίας του εκχριστιανισμού των ανθρώπων που ζούσαν εκεί.

Κατά τα υστεροβυζαντινά αλλά και κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια η στάση των Μανιατών προς την χριστιανική θρησκεία βλέπουμε πως μεταβάλλεται. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν είναι τυχαίο, αλλά αντίθετα οφείλεται σε κάποιους συγκεκριμένους παράγοντες. Ένας βασικός παράγοντας είναι οι πληθυσμιακές μετακινήσεις που έγιναν κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, κατά την δεύτερη Άλωση το 1453 και κατά την παράδοση του Μυστρά. Κατά την διάρκεια αυτών των πολεμικών αναταραχών αρκετοί Χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης αλλά και της Πελοποννήσου, όπως αναφέραμε, κατέφυγαν για να προστατευτούν στην Μάνη είτε από τους Φράγκους είτε από την μανία των Οθωμανών. Επομένως η ανάμιξη χριστιανικών πληθυσμών, οι οποίοι προέρχονταν από σημαντικά κέντρα χριστιανικής λατρείας, με τους ντόπιους Μανιάτες, θα ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησε στον χριστιανικό φανατισμό των δεύτερων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Παρ' όλα αυτά στην Μάνη συμπεραίνουμε μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές και ιδιαίτερα την Κωνσταντινούπολη ως προς την θρησκεία. Προ της Αλώσεως η συντριπτική πλειοψηφία του κόσμου του Βυζαντινού κράτους που είχε απομείνει έτρεφε για τους δυτικούς καθολικούς μίσος και απέχθεια. Σε

κάποιες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του Λουκά Νοταρά, δεν δίστασαν κάποιοι να δηλώσουν πως προτιμάνε τη μουσουλμανική θρησκεία στην Κωνσταντινούπολη από τους καθολικούς. Αντίθετα στην περιοχή της Μάνης από την περίοδο της παράδοσης του Μυστρά και στην συνέχεια, δεν βρήκαμε κανένα στοιχείο απέχθειας προς τους δυτικούς. Αντίθετα γίνονταν πάντοτε προσπάθειες από τους Μανιάτες ώστε να έρχονται σε επαφή είτε με Ενετούς, είτε με Γάλλους, είτε με Ισπανούς και παρότι δεν έλαβαν ποτέ καμία ουσιαστική βοήθεια φαίνεται πως οι σχέσεις τους ήταν καλές. Η έξαρση του Χριστιανισμού στην Μάνη κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, φαίνεται, όπως αναφέραμε και από την ισχυρή παρουσία κληρικών στις πολιτικές και στις πολεμικές υποθέσεις της περιοχής. Διαπιστώσαμε πως έπαιζαν αρκετά σημαντικό ρόλο στις διπλωματικές ενέργειες των Μανιατών και πάντοτε οι συμβουλές τους επηρέαζαν σημαντικά την πλειοψηφία της Μάνης. Τέλος και τα είδη εορταστικών παραδόσεων έρχονται σε άμεση συνάρτηση με τα γένη, ενώ τα έθιμά τους παραμένουν από την περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι και σήμερα σχεδόν αναλλοίωτα.

Όσο αφορά την βυζαντινή τέχνη στην Μάνη το κύριο συμπέρασμα είναι πως υπάρχει πλήθος βυζαντινών ναών, οι οποίοι χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο. Τα ευρήματα μαρτυρούν πως η Μέσα Αποσκιερή Μάνη είναι πλουσιότερη σε ναοδομία και σε τοιχογραφίες από την Προσηλιακή. Κάτι τέτοιο εξηγείται από το γεγονός ότι οι Μανιάτες έζησαν για περισσότερους αιώνες στο εσωτερικό κομμάτι της Μάνης, καθώς εγκατέλειψαν τις ακτές της κατά τον 6^ο αιώνα λόγω του φόβου των επιδρομών των Αράβων. Το πλήθος των βυζαντινών τοιχογραφιών που συναντάμε στην Μάνη χρονολογείται κατά τον 13^ο αιώνα παρότι έχουν βρεθεί και κάποιες, οι οποίες είναι εικονομαχικές. Βασικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών τοιχογραφιών στην Μάνη είναι το έντονο δραματικό στοιχείο καθώς και ο ανθρωπισμός, τα οποία εκφράζονται μέσα από εικονογραφικούς κύκλους Αγίων. Άξιο παρατήρησης είναι και η επιβίωση κάποιων αρχαϊκών παλαιοχριστιανικών στοιχείων, τα οποία αποτυπώνονται συνήθως στην αψίδα του ναού. Αυτό που κάνει όμως ξεχωριστές τις τοιχογραφίες της Μάνης είναι μια όσμωση της συντηρητικής επαρχιακής νοοτροπίας με την νεωτερική κωνσταντινουπολίτικη. Φυσικά κυριαρχεί η πρώτη και η δεύτερη συναντάται σε πολύ μικρότερο βαθμό. Ο Δρανδάκης τέλος μας λέει πως η ζωγραφική παράδοση στην Μάνη είναι επηρεασμένη από την υστεροκομνήνεια κοινή. Τα συμπεράσματα που βγάζουμε ως προς την προέλευση αυτής της καλλιτεχνικής άνθησης στην Μάνη είναι δύο. Το πρώτο είναι η μετανάστευση μεγάλου μέρους του χριστιανικού πληθυσμού της Πελοποννήσου προς την ελεύθερη Μάνη, λόγω του φόβου τους για τους καθολικούς Φράγκους σταυροφόρους. Το δεύτερο είναι η ευχαρίστηση που ανταπέδωσαν κάποιοι Χριστιανοί καλλιτέχνες, για την φιλοξενία που τους προσέφεραν οι Μανιάτες, αν και όπως συμπεράναμε αρκετοί καλλιτέχνες ήταν γηγενείς.

Αρκετά ενδιαφέροντα είναι και τα συμπεράσματα που βγάζουμε ως προς την επίδραση των εκκλησιών της Μάνης στο μεγάλο πολιτιστικό κέντρο της παλαιολόγιας εποχής, τον

Μυστρά. Το πρώτο στοιχείο που αποδεικνύει την καλλιτεχνική συγγένεια των δύο περιοχών, είναι η απλή και επαρχιώτικη ναοδομία του Μυστρά, η οποία φέρνει πιο κοντά στις εκκλησίες της Μάνης και δεν έχει καμία σχέση με την ναοδομία των υπολοίπων βυζαντινών ναών της Πελοποννήσου αλλά και της τότε κωνσταντινουπολίτικης σχολής. Το δεύτερο είναι πως οι περιοχές επάνω από τον Μυστρά συνέχισαν να είναι φραγκοκρατούμενες. Έτσι, σύμφωνα και με τον Χατζιδάκι διάφοροι χριστιανικοί πληθυσμοί ανάμεσα στους οποίους μάλλον υπήρχαν και αρχιτέκτονες ήρθαν από τα νότια σε αυτό το νέο πολιτικό και πολιτισμικό κέντρο. Επομένως συμπεραίνουμε μια καλλιτεχνική συνέχεια στην περιοχή της Λακωνίας, η οποία ξεκινάει από την εποχή των Ελευθερολακώνων με τις παλαιοχριστιανικές και φθάνει μέχρι και την περίοδο της ακμής του Μυστρά.

Τέλος σημαντικότερη πηγή πληροφοριών, όπως είδαμε και πιο πάνω είναι οι βυζαντινές επιγραφές. Ο λόγος που είναι χρήσιμες είναι η παροχή πληροφοριών σε πάρα πολλούς τομείς, εφόσον γραπτές βυζαντινές πηγές για την Μάνη υπάρχουν ελάχιστες.

Η Μάνη ανέκαθεν ήταν ένας άγονος και απομονωμένος τόπος λόγω της μορφολογίας της. Κάτι τέτοιο ερχόταν σε άμεση συνάρτηση με τους ανθρώπους, οι οποίοι ζούσαν εκεί και πρέπει να το έχουμε πάντα υπόψη μας, σε οποιαδήποτε μελέτη και αν πραγματοποιήσουμε για την περιοχή. Φυσικά δεν θα μπορούσε να μείνει έξω από αυτόν τον συσχετισμό και ο θεσμός της θρησκείας. Η λαϊκή θρησκευτικότητα του τόπου είχε να κάνει ανέκαθεν με τον αγώνα για επιβίωση του μανιάτικου λαού, την αποξένωση του τόπου από κάθε μορφή κεντρικής εξουσίας, ένα είδος πολιτικής και διοικητικής αυτονομίας και μια καλλιέργεια πολεμικού χαρακτήρα ο οποίος είχε την ανάγκη να πιστεύει κάπου για να συνεχίζει να υπάρχει και να υπερασπίζεται τον τόπο του. Αυτή η ανάγκη για δύναμη και για ύπαρξη πιστεύουμε πως πάντα έκανε τους Μανιάτες να διατηρούν στο πέρας των αιώνων κάποια ειδωλολατρικά χαρακτηριστικά, τα οποία ενσωματώθηκαν στην χριστιανική θρησκεία. Παρ' όλα αυτά έχουμε την άποψη πως οι Μανιάτες δέχτηκαν και αγκάλιασαν τον χριστιανισμό με έναν ιδιαίτερα δικό τους τρόπο καθώς ανέκαθεν είχαν την τάση να προσπαθούν να πλησιάζουν το θεϊκό στοιχείο, κοιτώντας το στα μάτια. Κάτι τέτοιο το συμπεραίνουμε από την υπερβολική λατρεία των προγόνων τους, τους οποίους θεοποιούσαν κατά κάποιον τρόπο εφόσον τους ταύτιζαν με τους Αγίους, το όνομα των οποίων έδιναν στις οικογενειακές τους εκκλησίες. Αυτή η προγονική λατρεία και η προσπάθεια εξομίωσης του ανθρώπινου με το θείο σαφώς και είναι ένα από τα αρχαιοελληνικά κατάλοιπα που διατηρήθηκαν στην περιοχή.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης, Ε. (1979). *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
- Αναγνωστάκης, Η. (1999). «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό ζήτημα». Στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος}-15^{ος} αι.)* (Επιμ. Ελένη Γραμματικοπούλου), 35-59, Αθήνα.
- Αναγνωστάκης, Η. (1992). «Η θέση των ειδωλολατρών στο Βυζάντιο. Η περίπτωση των "Ελλήνων" του Πορφυρογέννητου». Στο: *Πρακτικά Ημερίδας (9 Μαΐου 1992), Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο* (Επιμ. Χρύσα Μαλτέζου), 25-47, Αθήνα.
- Βαγιακάκος, Δ. (1956). «Συμβολή εις την έκκλησιαστικήν ιστορίαν τῆς Μάνης». *Θεολογία*, ΚΖ', 4, 545-566.
- Βαρβούνης, Γ. (2017). *Εισαγωγή στη θρησκευτική λαογραφία. Λαϊκή θρησκευτικότητα και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά*, τ. Α', Θεσσαλονίκη.
- Βαχαβιώλος, Δ. (2018). «Όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας της Βυζαντινής Μάνης (5^{ος}-15^{ος} αι.)». *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2018*, 134-143.
- Βίγλας, Ι. Β. (1997). *Παυσανίου Λακωνικά*, Αθήνα.
- Γερολυμάτου, Μ. (2004). <<Πελοποννησιακές μονές και εξουσία (10^{ος}-11^{ος} αιων.) >>. Στο: *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.* (Επιμ. Βούλα Κόντη), 37-53, Αθήνα.
- Δρανδάκης, Ν. (1986). «Από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μάνη (Θέματα αρχαιολογικά-τοπογραφικά-δημογραφικά)». *Ιστοριογεωγραφικά 1*, 15-28.
- Δρανδάκης, Ν. (1995). *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα.
- Δρανδάκης, Ν. (1970-1972). «Ο ναός του Άϊ - Λέου εις τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης», *ΔΧΑΕ ΣΤ'*, 146-158.
- Δρανδάκης, Ν. (1972). «Ο Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ», *Λακωνικά Σπουδαί Α'*, 275-291.
- Δρανδάκης, Ν. (1988). «Ο ναός τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐπιστολῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀρχῆδος Δημητρίου Χωματιανοῦ». *Ιστοριογεωγραφικά Β'*, 189-190.

- Δρανδάκης, Ν. (1969-1970). «Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών», *ΕΕΒΣ ΛΖ'*, 437-458
- Δρανδάκης, Ν. (1985-1986). «Ο Άγιος Θεόδωρος στον Τσόπακα τής Μάνης». *Πελοποννησιακά ΙΣΤ'*, 241-255.
- Δρανδάκης, Ν. (1986). «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13^{ου} αιώνα που σώζονται στη Μάνη». Στο: *The 17th International Byzantine Congress* (Ουάσινγκτον, 3-8 Αυγούστου) Major papers, 683-721, Νέα Υόρκη.
- Ζαφειρακόπουλος, Δ. (1912). «Έθιμα τής κηδείας έν Μάνη», *Λαογραφία Γ' ,Γ'*, 473-477.
- Θεοδωρακάκου, Β. (1999). *Λιθανάγλυφα κοσμικών και ταφικών μνημείων της Μάνης περιόδου 1780/1800-1930*, Αθήνα.
- Καπερνάρος, Β. (1971). *Οι Μανιάτες*, Αθήνα.
- Καρακατσιάνης, Ι. (2010). *Η Μάνη στον πόλεμο. Κατοχή, αντίσταση και εμφύλιος*, Αθήνα.
- Καρπόζηλος, Α. (2015). *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, τόμος Δ' 13^{ος}-15^{ος} αι.*, Αθήνα.
- Κάσσης, Κ. (2000). *Ξεχασμένοι και ζωντανοί θρύλοι του Ταινάρου*, Μάνη-Αθήνα.
- Κολονάρος, Π. (2005). *Το Χρονικόν του Μορέως*, Αθήνα
- Κόντη, Β. (1999). «Η Βυζαντινή Πελοπόννησος». Στο: *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4^{ος} –15^{ος} αι.)* (Επιμ. Ελένη Γραμματικοπούλου), 35-59, Αθήνα.
- Κουγέας, Σ. (1962). *Πελοποννησιακά, τόμος Ε'*, Αθήνα.
- Κουκουλές, Φ. (1952). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Β'*, Αθήνα.
- Κουκουλές, Φ. (1952). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Δ'*, Αθήνα.
- Κουκουλές, Φ. (1940). «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», *ΕΕΒΣ ΙΣΤ'*, 3-80, Αθήναι.
- Κουτσιλιέρης, Α. (1996). *Ιστορία της Μάνης. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεώτερη*, Αθήνα.
- Κουτσιλιέρης, Α. (2003). *Σπάρτη η παραγνωρισμένη, Μάνη η αδικημένη*, Αρεόπολη.

- Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου, Α.- Αναγνωστάκης, Η.-Λεοτσίνη, Μ.-Πανοπούλου (1996). <<Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο>>. Στο: *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού 9^{ος}-20^{ος} αιώνες* (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών), 77-107, Θεσσαλονίκη.
- Λάμπρος, Σ. (1905). «Τὸ ἔθος τοῦ μασχαλισμοῦ παρὰ τοῖς Μανιάταις τῶν μέσων αἰώνων», *Νέος Ἑλληνομνήμων Β΄*, 180-186, Αθήνα.
- Μανιατέας, Γ. (2014). *Λαογραφικά Μάνης, Μέρος Ζ΄- αυτοτελές*, Αρεόπολη.
- Μέξης, Δ. (1977). *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Αθήνα.
- Μέρτζιος, Κ. Δ. (1958-1959). «Ἡ ἔκκλησις τῶν Μανιατῶν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ Τουρκο-Ἐνετικοῦ πολέμου (Ἰανουάριος τοῦ 1715)». *Πελοποννησιακά, Γ΄-Δ΄*, 401-404.
- Μιχαήλ Ψελλός (1876), *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασα*, εκδ. Κ. Σαθάς, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ε΄, Βενετία, 62-87.
- Νικολοῦδης, Ν. (2003). «Ἡ Μάνη ἐπὶ των Παλαιολόγων», *Λακωνικαῖ Σπουδαῖ*, Παράρτημα Θ΄, 5-24, Αθήναι.
- Όμηρος (1920), *Ὀμήρου Ἰλιάς*, εκδ. Monro, D. B.-Allen, T. W, μεταφρ. Καζαντζάκης Ν.- Κακρίδης Ι. Θ.
- Πατριαρχέας, Β. Δ. (1972). *Δίπτυχον της εθνεγερσίας*, Αθήνα.
- Πλούταρχος (1866), *Πλουτάρχου βίοι παράλληλοι*, επ. Ραγκαβής Α.Ρ, Αθήνα.
- Πολίτης, Ν. (1920). «Ἡ κάλυψις τῶν ἐκφερομένων νεκρῶν». Στο: *Λαογραφικά Σύμμεικτα Α΄*, 111-113, Αθήνα.
- Ράλλης, Γ. και Πότλης, Μ. (1852-1859). *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων τῶν τέ Ἁγίων καὶ Πανεύφημων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν και τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, Αθήναι.
- Σάθας Κ. (1877). «Ἀσίζαι τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων και τῆς Κύπρου». Στο: *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ΣΤ΄*, 223, Βενετία.
- Σαΐτας, Γ. (1992). *Μάνη Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα.

- Σακελλαρίου Μ.Β (1961). <<Τα κυριώτερα ελληνικά κράτη κατά τον Η' αιώνα>>. Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Β' Αρχαϊκός Ελληνισμός* (Επιμ. Συλλογικό), 49-65, Αθήνα.
- Σ. Βέρτη (2008). <<Επιγραφικές μαρτυρίες από την Βυζαντινή Μάνη>>. Στο: *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη για τη βυζαντινή Μάνη* (Επιμ. Ευαγγελία Π. Ελευθερίου-Αγγελική Μέξια), 89-97, Οίτυλο.
- Τρωϊανός, Σ. Ν. (1993). «Η θέση των μάγων στην βυζαντινή κοινωνία». Στο: *Πρακτικά Ημερίδας* (9 Μαΐου 1992) *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο* (Επιμ. Χ. Μαλτέζου), 271-295, Αθήνα
- Χατζιδάκης, Μ. (1990). *Μυστράς: Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο: Πλήρης οδηγός των παλατιών, των εκκλησιών και του κάστρου*, Αθήνα.
- Miller, W. (1960). *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, (μεταφρ. Φουριώτης), Αθήνα.
- Weber, M. (2007). *Οικονομία και Κοινωνία* (Γ' τόμος) *κοινωνιολογία της θρησκείας θρησκευτικές κοινότητες*, (μετάφρ. Θανάσης Γκιούρας), Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cameron, A. (1969). «The last days of the academy at Athens», *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 15 (195), 7-29, Cambridge.
- Kurtz, E. (1903). *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig.
- Megaw, H. (1932-1933). "Byzantine Architecture in Mani", *The Annual of the BSA* 33, 137-162, Athens.
- Millet, G. (1910). *Momuments Byzantins de Mistra*, Paris.
- Migne J. P. (ed.) (1857-1865). *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, 161 vols, Paris [PG].
- Nilsson, P. M. (1972). *Greek folk religion*, Columbia.
- Traquair, R. (1909). *The Churches of Western Mani*, BSA.